

Στο: Γεωργιάδαν, Β. γ' Ρήγος, Α. (επιμ.) 2007. Άουσβιτς. Το γεγονός
και η μνήμη του. Αθήνα: Καστανιώτης

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

Ιστορικός, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Άουσβιτς: Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης

Όσος καιρός κι αν πέρασε από τότε... το τερατώδες στίγμα που ακούει στο όνομα Άουσβιτς, επειδή δεν παρομοιάζεται, επειδή δεν μπορεί με τίποτα να στηριχθεί ιστορικά, επειδή δεν γίνεται αντιληπτό μέσα από καμιά ομολογία ενοχής, παραμένει κάτι το ασύλληπτο και κάτι που αποτελεί τέτοια τομή, ώστε να είναι σχεδόν αυτονόητο να χρονολογούμε την ιστορία της ανθρωπότητας, καθώς και τη δική μας έννοια της ανθρώπινης ύπαρξης, με γεγονότα που συνέβησαν προ και μετά το Άουσβιτς.

GÜNTER GRASS, Γράφοντας μετά το Άουσβιτς

Αν στις 8 Μαΐου του 2005 συμπληρώθηκαν 60 χρόνια από τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας και το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου, η 27η Ιανουαρίου 2005 σηματοδότησε μίαν άλλη επέτειο: την επέτειο της απελευθέρωσης του στρατοπέδου του Άουσβιτς. Το γεγονός της απελευθέρωσης του στρατοπέδου έλαβε χώρα στο πλαίσιο αυτού του πολέμου, προσιωνιζόμενο με τον τρόπο του τη λήξη του. Η θέσπιση του εορτασμού αυτής της επετείου είναι πολύ πρόσφατη και, βέβαια, όχι τυχαία: η ημέρα αυτή επελέγη από τους Ευρωπαίους υπουργούς Παιδείας το 2002 ως ημέρα μνήμης της εξόντωσης των Εβραίων της Ευρώπης από το ναζιστικό καθεστώς της Γερμανίας.¹

1. Η Ελλάδα αναγνώρισε αυτή την επέτειο το 2004 και η σημασία της αναγνώρισης έχει συμβολική βαρύτητα. Στις 27 Ιανουαρίου του 2004, με πρωτοβουλία του τότε υπουργού Εξωτερικών Γιώργου Παπανδρέου, έγινε η πρώτη επίσημη τελετή στο Μέγαρο Μουσικής. Τον Ιανουάριο του 2005, η τελετή έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη (για την 60ή επέτειο) και το 2006 στην Αθήνα, στο Μέγαρο Μουσικής, με επί-

Ήδη το 1995 είχαν γίνει πολλές εκδηλώσεις, συνέδρια, δημοσιεύσεις για την πενήτηκοστή επέτειο και υπήρχε διάχυτη η αίσθηση ότι τότε είχε κορυφωθεί το ενδιαφέρον. Η 60ή επέτειος όμως διέψευσε αυτή την εντύπωση, καθώς πυροδότησε ακόμη μεγαλύτερη έκρηξη ενδιαφέροντος. Το ενδιαφέρον στην Ελλάδα δεν συμβάδισε με το γενικό κλίμα, υστέρησε μάλιστα κατά πολύ: Λίγα πράγματα στον ημερήσιο τύπο και κάποια αφιερώματα με αφορμή τη λήξη του πολέμου, ορισμένα εκ των οποίων λησμονούσαν τελείως την πτυχή της εβραϊκής γενοκτονίας. Η ημερίδα, λοιπόν, του Παντείου Πανεπιστημίου, στην οποία βασίζεται ο παρών τόμος, ήταν ακόμη πιο ευπρόσδεκτη, καθώς αποτέλεσε τη μοναδική συμβολή της ελληνικής ακαδημαϊκής κοινότητας, το 2005, στη διεθνή συζήτηση γύρω από αυτά τα θέματα.²

Το κείμενο που ακολουθεί έχει δύο μέρη: στο πρώτο, ο ορίζοντας είναι διεθνής. Θα εστιάσω, κατά πρώτο λόγο, στο ίδιο το στρατόπεδο του Άουσβιτς και στην απελευθέρωσή του και έπειτα στο πώς αναδύθηκε και συγκροτήθηκε η μνήμη του διεθνώς, υπόθεση διόλου εύκολη, που χρειάστηκε πολλές δεκαετίες.³ Το δεύτερο μέρος του κειμένου αφορά την ελληνική περίπτωση: σ' αυτό θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω συνοπτικά τόσο το γεγονός όσο και την αποτύπωσή του στη συλλογική μνήμη και την ιστοριογραφία.

σημη προσκεκλημένη την κυρία Simone Veil, πρόεδρο του Ιδρύματος για τη μνήμη της Shoah. Η τελετή του Ιανουαρίου του 2006 διοργανώθηκε από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, αλλά υποστηρίχθηκε από τη Νομαρχία Αθηνών και παρέστη ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και άλλοι εκπρόσωποι της Πολιτείας και των πολιτικών κομμάτων. Ήταν σαφής η πολιτική βούληση να πλαισιωθεί και να τιμηθεί αυτή η επέτειος από την Πολιτεία.

2. Θα ήθελα, με την ευκαιρία, να συγχαρώ το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, καθώς και το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (και ιδιαίτερα τον καθηγητή της Ψυχιατρικής κ. Νίκο Τζαβάρα) γι' αυτή τους την πρωτοβουλία.

3. Το πρώτο μέρος του κειμένου στηρίζεται στην προφορική μου συμβολή στην ημερίδα του Παντείου και δημοσιεύτηκε στο περ. *Ο Πολίτης*, τχ 133, Μάιος 2005, σ. 24-30 («Άουσβιτς: η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης»). Αναδημοσιεύεται εδώ επεξεργασμένο, με κάποιες προσθήκες.

Α Ο Υ Σ Β Ι Τ Σ

Ένα ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: Γιατί άραγε επελέγη να γιορτάζεται η απελευθέρωση ειδικά του Άουσβιτς; Η επιλογή δεν ήταν τυχαία. Το Άουσβιτς δεν ήταν βέβαια το μόνο στρατόπεδο. Η ναζιστική Γερμανία είχε καλύψει το έδαφος της χώρας της, καθώς και αυτό της γειτονικής Πολωνίας, με στρατόπεδα, άλλα συγκεντρώσεως, άλλα εξοντώσεως και άλλα που επιτελούσαν και τις δύο λειτουργίες. Το Άουσβιτς ανήκε στην τρίτη αυτή κατηγορία, καθώς σ' αυτό εξοντώθηκαν συστηματικά, για φυλετικούς λόγους, Εβραίοι και Τσιγγάνοι και κρατήθηκαν έγκλειστοι Πολωνοί αιχμάλωτοι, αιχμάλωτοι πολέμου του σοβιετικού στρατού, αντιστασιακοί από πολλές ευρωπαϊκές χώρες και, φυσικά, κατάδικοι του κοινού ποινικού δικαίου.

Αν η ημέρα απελευθέρωσης αυτού του στρατοπέδου επελέγη συμβολικά ως ημερομηνία μνήμης της εβραϊκής γενοκτονίας, είναι γιατί εκεί βρήκαν τον θάνατο σχεδόν 1.000.000 Εβραίοι, ο μεγαλύτερος δηλαδή αριθμός που αντιστοιχεί σε ένα μόνο στρατόπεδο και το ένα πέμπτο περίπου από το σύνολο των Εβραίων που αφανίστηκαν με συστηματικό τρόπο σ' αυτή τη γενοκτονία, η οποία είχε στόχο την απόλυτη εξολόθρευση των Εβραίων της Ευρώπης (ο ακριβής αριθμός των νεκρών είναι 5.660.000⁴ Εβραίοι, που πέθαναν είτε σε στρατόπεδα είτε σε εκτελέσεις). Παραδόξως, από το Άουσβιτς επέστρεψαν και οι περισσότεροι επιζώντες κι έτσι οι περισσότερες γραπτές και προφορικές μαρτυρίες επιζώντων προέρχονται από αυτό το στρατόπεδο. Τέλος, καθώς μεγάλο μέρος από τις εγκαταστάσεις του παρέμεινε ανέπαφο, το Άουσβιτς μετατράπηκε σε χώρο μνήμης και, αργότερα, σε Μουσείο,⁵ αν και για τις ανάγκες του μνημονικού τόπου ξαναχτίστηκαν μετά ο θάλαμος αερίων και τα δύο από τα τρία

4. Τον αριθμό έδωσε το Institute of Jewish Affairs, τον Ιούνιο του 1945.

5. Η Annette Wieviorka, Γαλλίδα ιστορικός ειδικευμένη στην ιστορία του Άουσβιτς, θεωρεί αυτόν τον λόγο βασικό στην επιλογή του Άουσβιτς ως του κατεξοχήν μνημονικού τόπου (βλ. συνέντευξή της στο περ. *Le Nouvel Observateur*, 13-19 Ιανουαρίου 2005, αρ. 2097, σ. 4-7). Πολλά από τα στοιχεία του άρθρου μου προέρχονται από το αφιέρωμα αυτού του τεύχους: «Auschwitz, L'histoire vraie du crime absolu».

κρεματόρια που είχαν ανατινάξει οι Γερμανοί πριν την αναχώρησή τους.⁶ Το σύνολο λοιπόν των τριών στρατοπέδων, που εκτείνονταν σε σαράντα τετραγωνικά χιλιόμετρα, των Άουσβιτς I, Άουσβιτς II-Μπιρκενάου και Άουσβιτς III (Μπούνα-Μόνοβιτς), έχει γίνει ο κατεξοχήν επισκέψιμος μνημονικός τόπος.

Σήμερα, εξήντα χρόνια αργότερα, το όνομα «Άουσβιτς» δεν παραπέμπει πια μόνο στο συγκεκριμένο πλέγμα στρατοπέδων, αλλά είναι εμβληματικό όλων των στρατοπέδων και έχει γίνει συνώνυμο της εξολόθρευσης των Εβραίων της Ευρώπης. Αντικαθιστά, δηλαδή, στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία, τον αμερικανικής εμπνεύσεως ατυχή όρο «Ολοκαύτωμα», που σημαίνει, καταρχάς στην Παλαιά Διαθήκη, «θυσία διά του πυρός», όρος που ανασύρθηκε και χρησιμοποιήθηκε στη δεκαετία του 1980 από την αμερικανική βιβλιογραφία για να «βαφτίσει» το γεγονός και ο οποίος διαδόθηκε από το ομώνυμο τηλεοπτικό σήριαλ, που γνώρισε τεράστια επιτυχία τόσο στις ΗΠΑ όσο και στη Γερμανία. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτό το «ακατονόμαστο», που οι ναζί έκρυψαν πίσω από την έκφραση «τελική λύση», αναζήτησε για δεκαετίες το όνομά του. Στα εβραϊκά έχει καθιερωθεί ο όρος «Shoah», που σημαίνει «ολοκληρωτική καταστροφή» και δηλώνει αυτήν τη γενοκτονία.⁷ Η γαλλόφωνη βιβλιογραφία τον χρησιμοποιεί συχνά, εναλλακτικά με τον όρο «Άουσβιτς» και «γενοκτονία». Από ορισμένους συγγραφείς έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το γεγονός ενδύεται έτσι αποκλειστικά εβραϊκό χαρακτήρα και περιχαράκωνεται σε μία εθνική μνήμη.⁸ Πιστεύω πως αν και ο όρος

6. Σχετικά με τις εγκαταστάσεις του στρατοπέδου και τη μετατροπή τους αργότερα σε Μουσείο, ιδιαίτερα διαφωτιστικό είναι το σχετικό κεφάλαιο στο τελευταίο βιβλίο της A. Wieviorka, *Auschwitz, 60 ans après*, εκδ. Robert Laffont, Παρίσι 2005, σ. 60-65. Βλ. και Annette Wieviorka, *Άουσβιτς, εξήντα χρόνια μετά*, μτφρ. Σάμης Ταμπώχ, επίμετρο Ρ. Μπενβενίστε, Πόλις, Αθήνα 2006.

7. Να θυμίσω ότι τόσο ο όρος «γενοκτονία» όσο και ο όρος «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας» επινοήθηκαν κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, για να χαρακτηρίσουν εγκλήματα άλλης κλίμακας από αυτά που γνώριζε ως τότε η ανθρωπότητα.

8. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, στο άρθρο του «Ολοκαύτωμα, Εβραϊσμός και κράτος του Ισραήλ», Πρακτικά του Συνεδρίου «Σύγχρονες Μορφές Ιστορικής Κουλτούρας», cd-rom, περ. *Historiein*, τχ 4, Δεκέμβριος 2004.

«Ολοκαύτωμα» έχει περάσει στα ελληνικά, τόσο στον προφορικό λόγο όσο και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης (όπου προτιμώνται φυσικά οι μονολεκτικοί όροι), έχει νόημα να επιμένουμε σε μια ακριβέστερη ορολογία, όπως «γενοκτονία των Εβραίων».

Το γεγονός

Πριν περάσω όμως στη διαπραγμάτευση της μνήμης, θα ήθελα να σταθώ λίγο στο ιστορικό γεγονός. Από την πρώτη χρονιά που το Γ' Ράιχ πήρε την εξουσία άρχισε να ανοίγει στρατόπεδα. Η έννοια του εγκλεισμού και αποκλεισμού από την κοινωνία (σε πρώτη φάση) ήταν σύμφυτη με την έννοια του ολοκληρωτικού αυτού καθεστώτος. Έτσι, στις 20 Μαρτίου του 1933, θα ανοίξει το πρώτο στρατόπεδο συγκεντρώσεως στο Νταχάου, στο οποίο οι πρώτοι κρατούμενοι θα είναι πολιτικοί αντίπαλοι του καθεστώτος και, κυρίως, κομμουνιστές. Ας μη λησμονούμε ότι, εκτός από το πλεονέκτημα πως έβγαζαν τους αντιφρονούντες εκτός κοινωνικής δράσης, οι κρατούμενοι αποτελούσαν και δωρεάν εργατικό δυναμικό, σε μία περίοδο που η Γερμανία ετοίμαζε πυρετωδώς το πολεμικό της υλικό.

Στα επόμενα χρόνια, τα στρατόπεδα θα συνεχίσουν να φυτρώνουν στη Γερμανία και την κατεχόμενη Πολωνία, διαμορφώνοντας έναν άλλο χάρτη. Οι χώρες αυτές, αντί για πόλεις, είναι πλέον διάσπαρτες με στρατόπεδα. Ορισμένα τοπωνύμια θα πάνε για πάντα να σημαίνουν αυτό που σήμαιναν στη γλώσσα τους (Μπούχενβαλντ, «το δάσος με τις οξιές»: Μπιρκενάου «το δάσος με τις σημύδες»), για να γίνουν διεθνώς συνώνυμα τόπων μαρτυριών και εξόντωσης. Επιτρέψτε μου μια συνοπτική απαρίθμηση.

Πρώτον, στρατόπεδα συγκεντρώσεως στη Γερμανία, όπου οι κρατούμενοι βρίσκουν τον θάνατο από κακουχίες, χωρίς όμως ο σκοπός τού στρατοπέδου να είναι αυτός: *Μαουτχάουζεν* (σε κατεχόμενο αυστριακό έδαφος),⁹ *Νταχάου* (ο χώρος του στρατοπέδου φιλοξενεί

9. Γνωστό στα καθ' ημάς από το ομώνυμο έργο του κρατούμενου σ' αυτό το στρατόπεδο, στα χρόνια του πολέμου, Ιάκωβου Καμπανέλλη (*Μαουτχάουζεν*, 21η έκδ., συμπληρωμένη, Κέδρος, Αθήνα 1995).

σήμερα Κέντρο Σπουδών και Μουσείο), *Φλόσσενμπουργκ*, *Τερέζιεν-σταντ*, *Γκροσσρόζεν*, *Μπούχενβαλντ* (στο οποίο αφιέρωσε τέσσερα βιβλία ο Χόρχε Σεμπρούν),¹⁰ *Σάρεμπρυκ*, *Στρώτχοφ* (στην κατεχόμενη Αλσατία), *Μπέργκεν-Μπέλσεν* (σ' αυτό σώθηκαν μερικές εκατοντάδες Έλληνες Εβραίοι ισπανικής υπηκοότητας), *Ράβενσμπρυκ* (στρατόπεδο εκτοπισμένων γυναικών, στο οποίο βρήκε τον θάνατο και η αγαπημένη τού Κάφκα, η Μιλένα),¹¹ *Ντόρα*, *Σάξενχάουζεν*, *Νόουενγκάμμε*.

Αν τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως εγκαινιάστηκαν στο γύρισμα του αιώνα, στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας,¹² το ναζιστικό καθεστώς θα επινοήσει και θα θέσει σε λειτουργία τα στρατόπεδα εξόντωσης. Σ' αυτά, οι νεότεροι κρατούμενοι θα πρόσφεραν εργασία ως τον θάνατό τους, ενώ οι γέροι, οι άρρωστοι, οι μεγαλύτερες γυναίκες και τα παιδιά θα θανατώνονταν μόλις έφταναν εκεί. Η περίφημη «σελεξιόν», η επιλογή δηλαδή αυτών που θα οδηγούνταν κατευθείαν στον θάνατο και των άλλων που θα γνώριζαν πρώτα τα καταναγκαστικά έργα, γινόταν άμα τη αφίξει τους. Στη συντριπτική πλειονότητά τους, οι άνθρωποι που εξοντώθηκαν έφτασαν στους θαλάμους αερίων αμέσως μετά την αποβίβασή τους από το τρένο, με το πρόσχημα του πρώτου ντους. Πολύ μικρότερος αριθμός έφτασε στους θαλάμους, εξαθλιωμένος από πολύμηνη κράτηση και κακουχίες.

Δεύτερον, στρατόπεδα εξόντωσης, τα οποία οι ναζί φρόντισαν να ανοίξουν στο κατεχόμενο πολωνικό έδαφος, ενώ στη Γερμανία

10. Χόρχε Σεμπρούν: *Το Μεγάλο Ταξίδι* (μτφρ. Άρης Αλεξάνδρου, 1974, 2001²: *Τί ωραία Κυριακή!* (μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, 1989): *Η Γραφή ή η ζωή* (μτφρ. Β. Τομανάς, 1996): *Ο νεκρός που μας χρειάζεται* (μτφρ.-επίμετρο Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, 2003), όλα στις εκδόσεις Εξάντας.

11. Βλ. τη μαρτυρία της κόρης του φιλόσοφου Μάρτιν Μπούμπερ: Margarete Buber-Neumann, *Déportée à Ravensbrück*, σειρά Points, εκδ. Seuil 1988.

12. Οι Ισπανοί, στα τέλη του 19ου αι., θα προβούν στον εγκλεισμό επαναστατών της Κούβας σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως και ο Βρετανός θα περιορίσουν τον άμαχο πληθυσμό των Μπόερς της Νότιας Αφρικής σε στρατόπεδο, για να τους προφυλάξουν από τον ανταρτοπόλεμο. Εκεί πρωτοχρησιμοποιείται η έκφραση «στρατόπεδο συγκεντρώσεως» (Α. Wiewiorka, *Auschwitz, 60 ans après*, ό.π., σ. 50).

είχαν μόνο στρατόπεδα συγκεντρώσεως (πράγμα που δείχνει κάτι για τον σχεδιασμό της «τελικής λύσης»): *Μαϊντανέκ* (50.000 νεκροί), *Σέλμνο* (ή *Κούλμχοφ* στα γερμανικά, 150.000 νεκροί), *Σόμπιμπορ* (200.000 νεκροί), *Μπέλζεκ* (550.000 νεκροί, όλοι Εβραίοι· το κατεξοχήν στρατόπεδο της γενοκτονίας, από το οποίο όμως δεν υπήρξαν επιζώντες), *Τρεμπλίνκα* (750.000 νεκροί) και, τέλος, *Άουσβιτς-Μπιρκενάου* (1.100.000 νεκροί, εκ των οποίων 960.000 Εβραίοι,¹³ 75.000 Πολωνοί αντιστασιακοί Καθολικού θρησκειώματος, 21.000 Τσιγγάνοι,¹⁴ 15.000 σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου, 15.000 κρατούμενοι από άλλες χώρες (Γαλλία, Ιταλία κλπ.).¹⁵ Το ναζιστικό καθεστώς προέβη στην καινοτομία των στρατοπέδων εξοντώσεως, καινοτομία που του ανήκει ολοκληρωτικά, σημειώνοντας μία διαφορά ουσίας από τα σταλινικά στρατόπεδα του Γκουλάγκ.

Ας επιστρέψουμε όμως στην 27η Ιανουαρίου του 1945, ημέρα απελευθέρωσης του στρατοπέδου του Άουσβιτς, για να δούμε λίγο την «μικροϊστορία». Η διαδικασία της εκκένωσης του στρατοπέδου είχε αρχίσει μήνες πριν, καθώς στόχος των Γερμανών ήταν να μην πέσουν στα χέρια των συμμάχων επιζώντες, αλλά και να μη μείνουν ίχνη από τους θαλάμους αερίων και τα κρεματόρια, τα οποία ανατινάχθηκαν. Η φροντίδα των ναζί να αφανίσουν όχι μόνο τους Εβραίους, αλλά και την ανάμνηση του αφανισμού τους ήταν ιδιαίτερα έντονη. Ήδη από τον Οκτώβριο του 1944, οι ναζί είχαν αρχίσει να εκκενώνουν το Άουσβιτς-Μπιρκενάου, το μεγαλύτερο σύμπλεγμα στρατοπέδων που βρισκόταν στο πολωνικό έδαφος. Στις 7 Οκτωβρίου του 1944, οι Ζόντερκομμάντο (οι Εβραίοι δηλαδή που δούλευαν στα κρεματόρια) ανατίναξαν ένα από αυτά, ως πράξη εξέγερσης.

13. Από τους οποίους οι 60.000 ήταν Έλληνες Εβραίοι.

14. Για την εξόντωση των Τσιγγάνων, βλ. H. Asséo, K. Fings, H. Heuss, F. Spraing, *Οι Σίντι και Ρομά υπό το ναζιστικό καθεστώς*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998.

15. Τα στοιχεία είναι από τον F. Piper, «The number of victims», *Auschwitz*, εκδ. Μουσείο Άουσβιτς-Μπιρκενάου 2000, σ. 205-231 (από το αφιέρωμα του περ. *L'Histoire*, «Le dossier Auschwitz», αρ. 294, Ιανουάριος 2005).

Τον Νοέμβριο του 1944, οι ίδιοι οι Γερμανοί θα καταστρέψουν τους θαλάμους αερίων, για να μη βρουν ίχνη οι Σύμμαχοι. Δεν ήταν άραγε αυτή η πρώτη ένδειξη ότι έφτανε το τέλος αυτού του καθεστώτος κι ότι πλησίαζε η λήξη του πολέμου; Η Χάννα Άρεντ έχει επισημάνει, σχετικά με τη σπουδαιότητα της εξόντωσης των Εβραίων: «Λες και οι ναζί είχαν την πεποίθηση πως η λειτουργία των εργοστασίων εξόντωσης ήταν σπουδαιότερη από τη νίκη στον πόλεμο».¹⁶

Το τμήμα εκείνο του σοβιετικού στρατού που, στις 27 Ιανουαρίου του 1945, «έπεσε» τυχαία πάνω στο στρατόπεδο, κατά την προέλασή του στο πολωνικό έδαφος με κατεύθυνση το Βερολίνο, και το ανακάλυψε, δεν το αναζητούσε ούτε είχε σκοπό την απελευθέρωσή του. Η απελευθέρωση των στρατοπέδων δεν ήταν στους άμεσους στόχους των Συμμάχων, όπως δεν ήταν και ο βομβαρδισμός των σιδηροδρομικών γραμμών που οδηγούσαν σ' αυτά.¹⁷ Μάλλον αμηχανία τους προκάλεσε αυτό το εκκενωμένο σε μεγάλο βαθμό και εγκαταλειμμένο στρατόπεδο, όπου φυτοζωούσαν 7.000 ετομοθάνατοι κρατούμενοι, που η άθλια φυσική τους κατάσταση δεν τους επέτρεψε να ακολουθήσουν τις «πορείες του θανάτου», στις οποίες εξαναγκάστηκαν οι 58.000 εκτοπισμένοι που θεωρήθηκαν ακόμη κατάλληλοι προς εργασία. Οι Σοβιετικοί κατανόησαν τη λειτουργία εξόντωσης που είχαν οι θάλαμοι αερίων, αλλά δεν δημοσιοποίησαν το γεγονός στην πραγματική του διάσταση. Στη σοβιετική εφημερίδα *Ισβέστια* της 8ης Μαΐου 1945 δημοσιεύτηκε η πρώτη αναφορά για το Άουσβιτς. Η περιγραφή ήταν πλήρης και τονιζόταν πως η φρίκη ξεπερνούσε ό,τι είχε γνωρίσει ως τότε η ανθρωπότητα. Μία μόνο λέξη έλειπε, η λέξη «Εβραίοι». Για τους Σοβιετικούς που συνέταξαν την έκθεση, στο Άουσβιτς βρήκαν τον θάνατο Ευρωπαίοι πολίτες (κατονομάζονται οι διαφορετικές χώρες, με πρώτη τη Σοβιετική Ένωση) και ο αριθμός των θυμάτων ανέρχεται στα 4.000.000. Αυτό που δεν αναφέρεται είναι ότι ένας ολόκληρος πληθυσμός εκτοπίστηκε

16. H. Arendt, «Οι τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και η μελέτη των στρατοπέδων συγκεντρώσεως», μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ 83, Δεκέμβριος 2003, σ. 44.

17. A. Kaspi, «Fallait-il bombarder Auschwitz?», *L'histoire*, αρ. 294, σ. 40-43.

στο Άουσβιτς, με σκοπό την εξόντωσή του λόγω της εβραϊκής του καταγωγής και μόνο. Συγκαλύπτεται, δηλαδή, η «τελική λύση» ως ναζιστικό σχέδιο εξόντωσης των εβραϊκών κοινοτήτων της Ευρώπης, αποκρύπτεται η ρατσιστική πλευρά της εξόντωσης, ενώ οι Εβραίοι συγχέονται γενικώς με τα θύματα του πολέμου και του ναζισμού. Ο σταλινικός αντισημιτισμός δεν είναι άμοιρος των ευθυνών του σ' αυτή την επιλογή. Η έκθεση αυτή είναι το πρώτο γραπτό ντοκουμέντο και ως τη δεκαετία του 1970 θα παραμείνει διεθνώς η επίσημη εκδοχή της Ιστορίας, τόσο ως προς τον αριθμό των θυμάτων όσο και ως προς την περιγραφή.¹⁸

Η μεταπολεμική ιστορία της αποσιώπησης της εβραϊκής γενοκτονίας από τους ναζί αρχίζει εκεί και τότε και θα χρειαστεί να παρέλθουν αρκετές δεκαετίες μέχρι την ανάδυση και την εγγραφή αυτής της μνήμης στη συλλογική συνείδηση των κοινωνιών του δυτικού κόσμου και μερικές ακόμη δεκαετίες μέχρι να γίνει κεντρική.

Η μνήμη

Αν η συνήθης πορεία των «επετείων» είναι να τις διακρίνει λαμπρότητα και πάθος τα πρώτα χρόνια και μετά να ξεφτίζουν, η επέτειος αυτή γνώρισε μια αντίστροφη ζωή. Μεσ στην αναταραχή που κυριάρχησε τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οι πληροφορίες που αφορούσαν την εξόντωση στα στρατόπεδα δεν έβρισκαν εύκολα απήχηση, έμεναν χωρίς αποδέκτη. Ας θυμίσουμε μόνο ότι το χειρόγραφο της μαρτυρίας του Πρίμο Λέβι απορρίφθηκε το 1947 από τον μεγάλο εκδοτικό οίκο Einaudi και κυκλοφόρησε σε μία τελείως περιορισμένης εμβέλειας τοπική έκδοση.¹⁹

18. A. Wiewiorka, *Auschwitz, 60 ans après*, ό.π., σ. 32-33 και Editorial του περ. *L'Histoire*, «Le dossier Auschwitz», αρ. 294, Ιανουάριος 2005, σ. 7. Βλ. και τον εξαιρετικό συλλογικό τόμο *Auschwitz, La Solution finale*, εκδ. Tallandier, Παρίσι 2005 (επιμ. A. Wiewiorka), που κυκλοφόρησε με την ευκαιρία της 60ής επετείου και των εγκαινίων της νέας γαλλικής πτέρυγας στο Μουσείο του Άουσβιτς [Μπλοκ 20, Άουσβιτς I].

19. Το 1957, το βιβλίο θα κυκλοφορήσει ξανά, από τον εκδ. οίκο Einaudi, και θα μεταφραστεί στα αγγλικά και τα γερμανικά, αρχίζοντας τη διεθνή του σταδιοδρο-

Είναι πολλοί οι λόγοι για τους οποίους καμία κοινότητα δεν ήθελε να διεκδικήσει την ιδιαιτερότητα αυτής της μνήμης. Στη Γαλλία, λόγου χάρη –μία χώρα από την οποία εκτοπίστηκαν πολλές χιλιάδες άτομα–, στους 75.000 επιζώντες εκτοπισμένους που επέστρεψαν, μόνο οι 2.500 ήταν Εβραίοι. Οι υπόλοιποι ήταν αντιστασιακοί, που υπήρξαν πολιτικοί κρατούμενοι σε στρατόπεδα όπως το Μπούχενβαλντ και το Νταχάου. Η μνήμη λοιπόν που πρώτη θα εγγραφεί στη συλλογική συνείδηση των Γάλλων είναι η ηρωική μνήμη των αντιστασιακών. Η εικόνα του εκτοπισμένου θα ταυτιστεί με την εικόνα του αντιστασιακού και αυτή η μνήμη είναι η πρώτη που θα έχει δικαίωμα λόγου και θα τύχει δημόσιας αναγνώρισης.²⁰

Οι εβραϊκές κοινότητες εστιάζουν μεταπολεμικά την προσπάθειά τους στην περίθαλψη και επανένταξη των επιζώντων και επιχειρούν να ανασυγκροτηθούν. Πιστεύουν ότι η σιωπή θα επουλώσει τα τραύματα. Εξάλλου, αυτό που έχουν να αφηγηθούν οι μάρτυρες είναι τόσο ανείπωτο, που ακόμη κι όταν επιχειρούν να το πουν, οι υπόλοιποι δεν θέλουν να το ακούσουν. Περίπου μια δεκαετία αργό-

μία. Η γαλλική μετάφραση θα ακολουθήσει το 1987 και η ελληνική μόνο το 1997 (μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα). Η μαρτυρία αυτή (*Se questo è un uomo...* [Αν αυτό είναι ο άνθρωπος]) είναι ένα από τα μείζονα έργα της διεθνούς στρατοπεδικής λογοτεχνίας και η κατεξοχήν μαρτυρία για το Άουσβιτς.

20. Την τύχη αυτή δεν είχαν οι Έλληνες πολιτικοί κρατούμενοι, αγωνιστές του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, οι οποίοι επιστρέφοντας γνώρισαν τις διώξεις του εμφυλιακού κράτους και περίμεναν ως το 1982 την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Αν η σημασία του έργου του Γάλλου αντιστασιακού Robert Antelme *Το ανθρώπινο είδος*, έργο ομόλογο με αυτό του Λέβι, θα αναγνωριστεί αμέσως, ο δικός μας εκτοπισμένος αντιστασιακός Όμηρος Πέλλας, στην επιστροφή του από τη Γερμανία, θα γνωρίσει την εξορία στην Ικαρία και τη Μακρόνησο, ενώ το έργο του *Stalag, Ημερολόγιο της ομηρίας VI C* θα εκδοθεί πρώτη φορά το 1962 (εκδ. Μνήμη), λίγους μόλις μήνες πριν τον θάνατό του, και βέβαια δεν πρόκειται να έχει την απήχηση που του αξίζει. Θα προσεχτεί από ορισμένους κριτικούς της λογοτεχνίας, κυρίως αριστερούς, αλλά θα λησμονηθεί γρήγορα. Βλ.: Robert Antelme, *L'espèce humaine*, Παρίσι 1947· Όμηρος Πέλλας, *Στάλαγκ VI C*, επανέκδοση, Νεφέλη 1990 και πρόσφατη επανέκδοση από τις εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2005. Βλ. και Χρήστου Σαμουηλίδη, *Στα ναζιστικά στρατόπεδα*, εκδ. Ιωλκός, Αθήνα 2003 (μαρτυρία για το ίδιο στρατόπεδο με τον Πέλλα). Χαρακτηριστική είναι και η άρνηση των Ελλήνων εκδοτών επί χρόνια να εκδώσουν τη μετάφραση του βιβλίου του Αντέμι, όταν τους προτάθηκε από μεταφραστές.

τερα, θα γίνουν τα δύο πρώτα μνημεία της εξόντωσης των Εβραίων: το πρώτο, το 1953, στο νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ, το «Memorial Yad Vashem» (Μνημείο Γιαντ Βασέμ), στην Ιερουσαλήμ. Το δεύτερο, το 1956, στο Παρίσι, το «Μνημείο του Άγνωστου Εβραίου Μάρτυρα»,²¹ με ατομική πρωτοβουλία. Τα δύο αυτά μνημεία θα παραμείνουν για πολλά χρόνια τα μοναδικά.

Ως προς το στρατόπεδο στο οποίο έχασαν τη ζωή τους 960.000 Εβραίοι, θα αργήσει πολύ να ταυτιστεί με την εβραϊκή μνήμη. Η πρώτη εθνική μνήμη που θα οικειοποιηθεί το Άουσβιτς είναι η πολωνική. Το 1947, η πολωνική Βουλή αποφάσισε να μετατρέψει το στρατόπεδο σε Μουσείο του πολωνικού έθνους. Το 1967, θα γίνει ένα πρώτο μνημείο στο Άουσβιτς, το οποίο θα τιμά τους 75.000 Καθολικούς Πολωνούς που βρήκαν εκεί τον θάνατο. Είκοσι χρόνια αργότερα, δηλαδή, το πρώτο μνημείο του Άουσβιτς αφορά αποκλειστικά μια εθνική συλλογική μνήμη, την πολωνική. Το 1979, η πρώτη επίσημη τελετή μνήμης θα έχει χαρακτήρα αποκλειστικά Καθολικό: ο Πάπας Ιωάννης Παύλος ο Β΄, γεννημένος όχι μακριά από το πολωνικό Οσβιέκιμ (πολωνική ονομασία του Άουσβιτς), θα μεταβεί εκεί για μια πρώτη λαμπρή τελετή μνήμης, με εκατοντάδες χιλιάδες πιστούς του Καθολικού δόγματος.²² Σήμερα μοιάζει απίστευτο κι όμως είναι τόσο κοντινό: 25 χρόνια μόλις πριν, η πρώτη μεγάλη αναμνηστική τελετή που έλαβε χώρα στο Άουσβιτς γιορτάστηκε δίχως εβραϊκή συμμετοχή.

Η εβραϊκή διεκδίκηση του Άουσβιτς ως μνημονικού τόπου θα αρχίσει μετά το 1985. Ήδη όμως, από τη δεκαετία του 1960, θα σημειωθούν ορισμένα γεγονότα-σταθμοί που θα σηματοδοτήσουν την ανάδυση της μνήμης της εβραϊκής γενοκτονίας: το 1961, όταν ο υπεύθυ-

21. Το ίδιο μνημείο, με νέες πτέρυγες, μετονομάστηκε από «Mémorial du martyr juif inconnu» σε «Mémorial de la Shoah» το 2005.

22. Ας θυμηθούμε ότι είμαστε δύο μόλις χρόνια πριν τις μεγάλες απεργίες της «Σολινταρνόσκ» και η Καθολική θρησκεία είναι κεντρική στην ταυτότητα των εξεγερμένων Πολωνών.

νος για την οργάνωση της γενοκτονίας των Εβραίων της Ευρώπης Άντολφ Άιχμαν θα δικαστεί στο Ισραήλ, 111 μάρτυρες επιζώντες στρατοπέδων θα παρουσιαστούν στο δικαστήριο και θα καταθέσουν, πολλοί από τους οποίους ίσως και να μιλούν δημοσίως για όλα αυτά πρώτη φορά. Η απελευθέρωση του λόγου των επιζώντων που θα συντελεστεί σ' αυτή τη δίκη θα εγκαινιάσει μια ψυχική απελευθέρωση στον κόσμο των επιζώντων, που σταδιακά θα πυροδοτήσει μια έκρηξη μαρτυριών. Αυτή θα αγγίξει το απόγειό της μόνο στη δεκαετία του 1980. Η δίκη αυτή θα επικαιροποιήσει μετά το 1965 τη μνήμη της γενοκτονίας και στα γερμανικά μέσα ενημέρωσης και, ενώ ως τότε ήταν αντικείμενο συζήτησης μόνο στα πανεπιστημιακά σεμινάρια, θα βγει στη γερμανική κοινωνία, όπως μας θυμίζει ο Α. Χριστινίδης στο σημαντικό του δοκίμιο.²³

Ο πόλεμος των έξι ημερών στο Ισραήλ το 1967 και ο συναφής πανικός που προκαλείται στον εβραϊκό πληθυσμό αναβιώνουν τη μνήμη του Άουσβιτς. Η ισραηλινή κοινωνία, που μέχρι τότε αντιμετώπιζε τη γενοκτονία ως το ακραίο μελανό επεισόδιο της μακραίωνης διασποράς, εντάσσει πλέον το γεγονός ως κεντρικό στη συνείδησή της και διεκδικεί με τον δικό της τρόπο το νόημα αυτής της μνήμης.²⁴

Ο επιστημονικός κόσμος αρχίζει, επίσης τη δεκαετία του 1960, να ασχολείται με το θέμα. Η Χάννα Άρεντ, που θα παρακολουθήσει τη δίκη του Άιχμαν, θα την καταγράψει και θα την αναλύσει στο βιβλίο της *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ*. Ο Raul Hilberg θα βρει επιτέλους εκδόση στις ΗΠΑ για τη διατριβή του γύρω από την *Καταστροφή των Εβραίων της Ευρώπης*. Θα περάσουν 2 δεκαετίες όμως ακόμη μέχρι να εγκαινιαστούν στα αμερικανικά πανεπιστήμια, δειλά στην αρχή, τα λεγόμενα «Holocaust Studies», μέχρι να αποκτήσουν κεντρική θέση στις ανθρωπιστικές επιστήμες τη δεκαετία του 1990. Τα δύο μεγάλα μουσεία των ΗΠΑ άνοιξαν τις πόρτες τους σχεδόν ταυτόχρο-

Καρίερ

23. Ανδρέας Χριστινίδης, *Εχθρότητα και προκατάληψη*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2003, σ. 11.

24. Βλ. Στ. Ζουμπουλάκης, *ό.π.*: Ρίκα Μπενβενίστε, «Εβραϊκή ιστορία, εβραϊκή μνήμη, μνημονικοί τόποι», στον συλλογικό τόμο *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη* (επιμ. Οντέτ Βαρών-Βασάφ), εκδ. Πόλις, Αθήνα 1998, σ. 30-61.

να, την άνοιξη του 1993: το Museum of Tolerance-Simon Wiesenthal Center (Μουσείο της Ανοχής) στο Λος Άντζελες και το Holocaust Memorial Museum (Μουσείο του Ολοκαυτώματος) στην Ουάσιγκτον. Όσο για το τρίτο μεγάλο μουσείο, αυτό της Νέας Υόρκης, θα εγκαινιαστεί λίγο αργότερα.

Στη Γαλλία, εγκαινιάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 το Centre de Résistance et de déportation (Κέντρο Αντίστασης και Εκτόπισης) της Λυών, ένα από τα πλέον σύγχρονα μουσεία της Ευρώπης γύρω από τη μνήμη και την ιστορία του Β' παγκοσμίου πολέμου, το οποίο ενέταξε την εβραϊκή γενοκτονία στο ιστορικό της πλαίσιο. Το κέντρο αυτό συνδυάζει τη μνήμη της Αντίστασης με τη μνήμη της Εκτόπισης, πράγμα που αποτέλεσε δύσκολο στοίχημα και για το οποίο χρειάστηκε να ωρμάσουν οι συνειδήσεις.²⁵ Τέλος, τον Ιανουάριο του 2005, εγκαινιάστηκε στο Παρίσι το εντυπωσιακό μνημείο με την αναγραφή σε μαρμάρινες πλάκες των ονομάτων των 76.000 Γαλλοεβραίων που χάθηκαν, προϊόν κοπιώδους έρευνας. Οι όρθιες αυτές πλάκες αποτελούν ένα μαρμάρινο προαύλιο το οποίο διασχίζει κανείς για να εισέλθει στο Mémorial de la Shoah.²⁶

Χωριστό κεφάλαιο αποτελεί η ιδιαίτερα δύσκολη αυτή συλλογική μνήμη για τη Γερμανία, κάτι το οποίο δεν θα επιχειρήσω εδώ.²⁷ Θα θυμίσω απλώς ότι ο μεγαλύτερος τόπος μνήμης και μουσείο σχετικό με τα ναζιστικά στρατόπεδα γενικώς στο γερμανικό έδαφος εί-

25. Για τα αμερικανικά μουσεία και το γαλλικό Κέντρο βλ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Η προβληματική των Μουσείων της Γενοκτονίας και της Αντίστασης: ευρωπαϊκό και αμερικανικό μοντέλο», *Εβραϊκή Ιστορία και μνήμη*, ό.π., σ. 113-145.

26. Πρόσφατα, ο Δήμος του Παρισιού δώρισε στο Ίδρυμα διπλανά κτίρια, έτσι ώστε σήμερα καταλαμβάνει ένα ολόκληρο τετράγωνο με αναμνηστικές πλάκες στους γύρω πεζόδρομους. Το Ίδρυμα (που είχε πάντοτε αρχείο και βιβλιοθήκη) έχει εμπλουτιστεί με αίθουσες εκθέσεων κτλ.

27. Θέλω μόνο να επισημάνω δύο σημαντικά κείμενα σχετικά με το θέμα, που μεταφράστηκαν πρόσφατα στα ελληνικά: Günter Grass, *Γράφοντας μετά το Άουσβιτς*, μτφρ. Νίκη Eideneier, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005· Γκύντερ Άντερς, *Εμείς οι γιοι του Άιχμαν, Ανοιχτή επιστολή στον Κλάους Άιχμαν* [επιστολή επίζώντος Γερμανοεβραίου προς τον γιο του Άιχμαν], μτφρ. Κώστας Σπαθαράκης, επίμετρο Σταύρος Ζουμπουλάκης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.

ναι από τη δεκαετία του 1960 το στρατόπεδο του Νταχάου.²⁸ Όμως, στις 10 Μαΐου 2005, εγκαινιάστηκε στην καρδιά του Βερολίνου το νέο μνημείο της γενοκτονίας των Εβραίων, εντυπωσιακό έργο Αμερικανού αρχιτέκτονα, που η μορφή του παραπέμπει σ' ένα απέραντο νεκροταφείο, όπου όμως οι πλάκες δεν έχουν ονόματα.²⁹ «Ένας τόπος σαν τετράγωνο δάσος από μπετόν, χωρίς είσοδο, χωρίς διέξοδο. Πού πηγαίνει κανείς και πού καταλήγει είναι θέμα οπτικής γωνίας», έγραφε η γερμανική εφημερίδα *Tageszeitung* στις 10-5-2005. Το γεγονός πως ο πρώτος κοινός μνημονικός τόπος της ενωμένης Γερμανίας παραπέμπει στο Άουσβιτς έχει τη σημασία του. Και ήταν γενναία η πολιτική απόφαση για την πραγματοποίηση αυτού του μνημείου στην καρδιά της πόλης, μπροστά από το Κοινοβούλιο.

Ποια είναι όμως η σημασία αυτής της μνήμης; Και γιατί η ανάδυσή της, την ίδια δεκαετία που η μνήμη αυτή έπαιρνε κάποια έκταση, τη δεκαετία του 1980, είδε να αναφύεται η «αναθεώρηση» – που συχνά έφτανε στην πλήρη άρνηση – αυτής της εξόντωσης;³⁰ Ο αντισημιτισμός είναι βέβαια μια πρώτη απάντηση. Αν ο αντισημιτισμός καταδικάστηκε διεθνώς μετά τη ναζιστική θηριωδία, δεν σημαίνει όμως ότι ξεριζώθηκε κιόλας. Επιβιώσεις του και αναβιώσεις του βρίσκονται σε νεο-ναζιστικά κόμματα. Πέρα όμως απ' αυτό, ένα ρεύμα

28. *Le camp de concentration de Dachau entre 1933 et 1945, Textes et photos de l'exposition, publié par le Comité International de Dachau, 2005.* Μετά το πογκρόμ της Νύχτας των Κρυστάλλων (9 Νοεμβρίου 1938), 11.000 Εβραίοι στάλθηκαν στο Νταχάου. Η πρώτη έκθεση οργανώθηκε το 1960 και το Μουσείο εγκαινιάστηκε το 1965. Το διεθνές μνημείο εγκαινιάστηκε το 1968, ενώ στις δεκαετίες του 1970 και 1980 έγινε κέντρο σπουδών και ο μνημονικός τόπος απέκτησε διεθνή εμβέλεια.

29. Βλ. εφ. *Η Καθημερινή*, 5 Μαΐου 2005· *Το Βήμα*, 8 Μαΐου 2005· *Η Αυγή*, 15 Μαΐου 2005.

30. Με το θέμα της «αναθεώρησης» ή του «ρεβιζιονισμού» είχα την ευκαιρία να ασχοληθώ εκτενέστερα στο άρθρο: «Ιστοριογραφία της γενοκτονίας των Εβραίων ('42-'45). Η ανυπόφορη αλήθεια και το καθησυχαστικό ψεύδος», περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 62, Ιανουάριος - Μάρτιος 1997. Στο άρθρο αυτό εξέταξα κυρίως τον γαλλικό ρεβιζιονισμό από τη δεκαετία του 1980 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Ο ρεβιζιονισμός δεν υποχώρησε έκτοτε, κάθε άλλο μάλιστα, πήρε έκταση και στη Γερμανία και στις ΗΠΑ και τώρα χρησιμοποιεί πλέον εκτενώς και την ελευθερία-αυδοσία που προσφέρει το διαδίκτυο.

προερχόμενο από την κεντροαριστερά και διαπνεόμενο από αισθήματα αντι-αμερικανικά, αντι-ισραηλινά και φιλο-παλαιστινιακά έδωσε νέο ένδυμα σε παλιά αντισημιτικά στερεότυπα, φαινόμενο που ο Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ χαρακτήρισε με τον όρο «νέα εβραϊοφοβία».³¹

Το φαινόμενο έχει όμως κι άλλες διαστάσεις. Και, πρώτα πρώτα, σε επίπεδο φιλοσοφικό, η παραδοχή ότι ο άνθρωπος –και μάλιστα ο πολιτισμένος Ευρωπαίος Χριστιανός– έφτασε σε τέτοιο σημείο, δεν είναι μια εύκολη παραδοχή. Είναι βαρύ πλήγμα για τον ναρκισσισμό των Ευρωπαίων –παιδιών του Διαφωτισμού και των Επαναστάσεων– και ακόμη βαρύτερο βέβαια για τη συλλογική συνείδηση και μνήμη των Γερμανών. Οι ευρωπαϊκές όμως κοινωνίες δεν μπορούν να προχωρήσουν δίχως την εγγραφή και μετάδοση αυτής της μνήμης και, βεβαίως, δίχως την ιστορικοποίησή της, που είναι ένα άλλο απαραίτητο στάδιο. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι σήμερα η γενοκτονία διδάσκεται στη Μέση Εκπαίδευση των περισσότερων χωρών της Δυτικής Ευρώπης, ενταγμένη στην ιστορία της δεκαετίας του 1940. Στη νέα Ευρώπη, που οικοδομείται βήμα-βήμα, δεν μπορεί παρά η μνήμη αυτή να είναι κεντρική. Το γεγονός αυτό, που έλαβε χώρα στην καρδιά της Ευρώπης και στο οποίο ενεπλάκησαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο όλες σχεδόν οι χώρες της, είναι βέβαια αναπόσπαστο τμήμα της ευρωπαϊκής ιστορίας του 20ού αιώνα.

Όμως, η βαρύτητα της μνήμης του Άουσβιτς είναι τέτοια που δεν μπορεί και δεν πρέπει να περιορίζεται σε μία εβραϊκή ή έστω ευρωπαϊκή μόνο μνήμη. Σήμερα, η μνήμη αυτή διεκδικεί την οικουμενικότητα, η οποία δεν της στερεί την ιδιαιτερότητα, οι έννοιες αυτές δεν είναι κατ' ανάγκην αντιφατικές. Θα θυμίσω εδώ την πολύ εύστοχη διάκριση του Τσβετάν Τοντόροφ σε κυριολεκτική και παραδειγματική μνήμη. Κυριολεκτική χαρακτηρίζει ο Τοντόροφ τη μνήμη που δεν μπορεί και δεν θέλει να ξεκολλήσει από το συγκεκριμένο

31. Το θέμα αυτό πραγματεύεται το βιβλίο του Pierre-André Taguieff, *Η νέα εβραϊοφοβία*, που μεταφράστηκε πρόσφατα από τον Ανδρέα Πανταζόπουλο, ο οποίος έγραψε και το επίμετρο. (Στον ίδιο τόμο περιλαμβάνεται και το κείμενο του Alain Finkielkraut, *Στο όνομα του Άλλου*, μτφρ. Μάγκυ Κοέν, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005).

τραυματικό γεγονός, αλλά το μηρυκάζει διαρκώς, ανανεώνοντας το τραύμα. Αντίθετα, η παραδειγματική μνήμη, έχοντας ως αφετηρία το συγκεκριμένο γεγονός, μπορεί να αναχθεί σε γενικότερα διδάγματα και να κατανοήσει κριτικά και άλλα γεγονότα. Μ' αυτόν τον τρόπο, η παραδειγματική μνήμη καθίσταται απελευθερωτική για άτομα και κοινωνίες και, γονιμοποιώντας τά τραύματα του παρελθόντος, μπορεί ίσως να υποκινήσει σε δράση για καταστάσεις του παρόντος.³² Επίσης, είναι ο μόνος τρόπος να ενδιαφερθούν για το ζήτημα και να αισθανθούν ότι τους αφορά άτομα και κοινωνίες που καταρχήν δεν θεωρούσαν ότι έχουν λόγο να τους αγγίζει αυτό το θέμα, ή ήταν ίσως και αρνητικά διακείμενες.

Όμως, ακόμη και για τα άτομα και τις κοινότητες εβραϊκής καταγωγής, ο ακατάπαυστος μηρυκασμός ενός τραύματος είναι ψυχικά τόσο επώδυνος, που οι νεότερες γενιές δεν μπορούν παρά να αρνηθούν σιγά σιγά να κουβαλούν το βάρος του. Έτσι, όμως, η μνήμη είναι καταδικασμένη να ατονήσει και να σβήσει. Για να γίνει λοιπόν γόνιμη αυτή η μνήμη, για να έχει νόημα σ' ένα απώτερο μέλλον και να αφορά όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους και κοινωνίες, δεν μπορεί να συρρικνώνεται στην έννοια του πένθους ενός μόνο λαού: πρέπει να αναχθεί σε συμβολική μνήμη, ενάντια σε κάθε προκατάληψη, κάθε ξενοφοβία, κάθε ρατσισμό.³³

Προσωπικά, συντάσσομαι με όσους πιστεύουν πως η μνήμη των Εβραίων θυμάτων του Άουσβιτς δεν προσβάλλεται όταν γίνεται εμβληματική όλων των θυμάτων του ρατσισμού. Αντίθετα, μόνο τότε βρίσκει το πλήρες νόημά της και τιμάται πραγματικά. Ούτε η επίκληση της μοναδικότητας του γεγονότος πρέπει να αποκλείει τον συσχετισμό του με άλλα γεγονότα, τα οποία έχουν τις δικές τους ιδιαιτερότητες.

32. Την ανάλυση αυτή εκθέτει ο Tzvetan Todorov στο κείμενο «La mémoire et ses abus», που πρωτοδημοσιεύτηκε στο περ. *Esprit* (Ιούλιος 1993). Το κείμενο δημοσιεύτηκε και στα ελληνικά, σε μτφρ. Κικής Καψαμπέλη: «Οι καταχρήσεις της μνήμης», στον τόμο *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, ό.π., σ. 149-198.

33. Αντίστοιχη προβληματική αναπτύσσει ο Γιάννης Θανασέκος στο εξαιρετικό κείμενό του «Το Άουσβιτς ως γεγονός και ως μνήμη», *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη* (μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ), ό.π.

Ο ίδιος ο Πρίμο Λέβι, σε ορισμένα από τα κείμενά του που δημοσιεύονταν στον ιταλικό τύπο ή ως πρόλογοι σε βιβλία άλλων, δεν δίσταζε να αναφέρεται συστηματικά σε άλλα γεγονότα, πιο επίκαιρα, για να προσελκύσει σ' αυτά την προσοχή των αναγνωστών του. Η γνώση του Άουσβιτς πρέπει να είναι ένας καταλύτης στη συνείδηση, να την ευαισθητοποιεί, ώστε να μπορεί να προσλαμβάνει και άλλα σύγχρονα γεγονότα. Γράφει, λόγου χάριν, ο Λέβι στη δεκαετία του 1960: «Η πανούκλα υποχώρησε [...] αλλά η εκτόπιση και τα βασανιστήρια εμφανίστηκαν ξανά στην Αλγερία, στη σταλινική Ρωσία και αλλού. Αλλά στο Βιετνάμ ένας ολόκληρος λαός απειλείται από καταστροφή».³⁴ Και αργότερα, στη δεκαετία του 1970, ρίχνει το βλέμμα του στην Ελλάδα: «Φαίνεται πως δεν υπάρχουν πια πουθενά στον κόσμο ούτε θάλαμοι αερίων ούτε κρεματόρια, αλλά πώς μπορεί να μην ανησυχεί κανείς όταν διαβάζει πως πρωταρχική φροντίδα των συνταγματάρχων στην Ελλάδα και των στρατηγών στη Χιλή ήταν να ιδρύσουν μεγάλα στρατόπεδα συγκεντρώσεως, οι πρώτοι στη Γιάρο και οι δεύτεροι στο Ντόουσον. [...] Υπάρχουν ακόμη στη Σοβιετική Ένωση στρατόπεδα εργασίας, απ' όπου βγαίνει κανείς ταπεινωμένος και τσακισμένος. Οι τυφλοί βομβαρδισμοί επέστρεψαν στο Βιετνάμ. Σ' όλες τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, όπου οι κυβερνήσεις στηρίζονται από τις ΗΠΑ, γίνονται βασανιστήρια. Η κάθε εποχή έχει τον δικό της φασισμό».³⁵ Και αλλού: «Όχι, δεν υπάρχουν πουθενά πια θάλαμοι αερίων ούτε κρεματόρια, αλλά υπάρχουν στρατόπεδα συγκεντρώσεως στην Ελλάδα, στη Σοβιετική Ένωση, στο Βιετνάμ, στη Βραζιλία. Υπάρχουν σε κάθε χώρα, ή σχεδόν, φυλακές, αναμορφωτήρια, ψυχιατρικά άσυλα, όπου, ακριβώς όπως στο Άουσβιτς, ο άνθρωπος χάνει τ' όνομά του και το πρόσωπό του, την αξιοπρέπειά του και την

34. Από τον πρόλογο του Λέβι στην ιταλική έκδοση έργου του L. Poliakov, *Auschwitz*, Ρώμη 1968, εκδ. Ventro, σ. 9-11. (Αναδημοσιεύτηκε στην συγκεντρωτική έκδοση κειμένων του που μεταφράστηκαν πρόσφατα στη Γαλλία: Primo Levi, *L'asymétrie et la vie*, εκδ. Robert Laffont, σειρά Pavillons, Παρίσι 2004. Το παραπάνω παράθεμα, από τη σ. 63).

35. Από άρθρο του στην εφ. *Corriere de la Sera*, 8 Μαΐου 1974, ό.π., σ. 70.

ελπίδα του».³⁶ Αν ο κατεξοχήν μάρτυρας του Άουσβιτς δεν φοβάται να προβεί σ' αυτές τις αναφορές, σημαίνει πως το Άουσβιτς δεν πρέπει να αποτελεί μία περικλειστή μνήμη, αλλά αφετηρία στοχασμού και έναυσμα ευαισθητοποίησης.

ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ - ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ

Τί σήμανε όμως το «Άουσβιτς» για την Ελλάδα; Σήμανε το ξερίζωμα και την καταστροφή πολλών κοινοτήτων με μακράιωνη παρουσία. Σήμανε μια βίαιη και οριστική ρήξη της μακράς διάρκειας αυτής της παρουσίας και του τρόπου ύπαρξής της. Οι λίγες κοινότητες που θα ανασυγκροτηθούν μεταπολεμικά (6-7 από τις προπολεμικές 31), εκτός από το ότι θα είναι αποδεκατισμένες πληθυσμιακά, θα ανήκουν πια σε μιαν άλλη εποχή. Υπάρχουν όμως και πολλές που έσβησαν για πάντα, στερώντας από τον ελληνικό χώρο την πολυμορφία και την πολυπολιτισμικότητα που ήταν εγκαθιδρυμένη από πολλούς αιώνες. Ίσως αυτό το στοιχείο –που δεν τονίζεται πάντοτε αρκετά– ήταν η απόλυτη επιτυχία του ναζιστικού σχεδίου: πολλές πόλεις της Ελλάδας που φιλοξένησαν εβραϊκές κοινότητες επί αιώνες έγιναν πράγματι judenrein.

Το ποσοστό εξοντώσεως των Εβραίων της Ελλάδας ήταν ένα από τα υψηλότερα της Ευρώπης. Στο πρώτο βιβλίο αναφοράς της διεθνούς βιβλιογραφίας, στην *Καταστροφή των Εβραίων της Ευρώπης*, ο Raul Hilberg κάνει λόγο για 60.000 Έλληνες Εβραίους που χάθηκαν, δίχως να περιλαμβάνει τους Εβραίους της Δωδεκανήσου, που δεν ανήκε ακόμη στην Ελλάδα, αλλά στην Ιταλία.³⁷ Δεδομένου ότι ο συνολικός πληθυσμός ανερχόταν προπολεμικά σε 73.000-74.000

36. Ό.π., σ. 66.

37. Raul Hilberg, *The destruction of the European Jews*, Σικάγο 1961. Ο συγγραφέας, καθηγητής πολιτικών επιστημών, συνέγραψε το πρώτο μείζον βιβλίο για τη γενοκτονία των Ευρωπαίων Εβραίων. Το τμήμα που αφορά την Ελλάδα μετέφρασε από τη γερμανική έκδοση ο Α. Χριστινίδης, στο έργο του, Ανδρέας Χριστινίδης, *Εχθρότητα και προκατάληψη*, ό.π.

άτομα, οι απώλειες, σύμφωνα με τον Hilberg, ανέρχονται κατά μέσον όρο στο 83%. Η πιο πρόσφατη και επικεντρωμένη στην Ελλάδα έρευνα του ιστορικού Χάγκεν Φλάισερ επιβεβαιώνει *grosso modo* τους αριθμούς του Hilberg.³⁸ Συγκεκριμένα, ο Φλάισερ αναφέρεται σε 58.885 άτομα, συμπεριλαμβάνοντας τα θύματα της Δωδεκανήσου, πράγμα ορθότερο, γιατί αυτοί οι Δωδεκανήσιοι Εβραίοι δεν είχαν ιταλική συνείδηση, κι έτσι το ποσοστό ανέρχεται σε 82,5%. Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο δίνει επισήμως τα εξής στοιχεία: προπολεμικός πληθυσμός 77.377, μεταπολεμικός πληθυσμός 10.226, άρα απώλειες, κατά μέσον όρο πάντοτε, της τάξεως του 86%.³⁹ Ο Μαρκ Μαζάουερ στρογγυλεύει κάπως τους αριθμούς στο δικό του βιβλίο, αφού αναφέρεται σε 70.000 πληθυσμό, 10.000 επιζώντες, άρα ποσοστό εξοντώσεως 85,7%.⁴⁰

Όλοι οι Ελληνοεβραίοι εκτοπισμένοι οδηγήθηκαν στο Άουσβιτς. Στην πρώτη διαλογή, στάλθηκαν στο στρατόπεδο εργασίας Άουσβιτς-Μπιρκενάου 12.757 (νέοι και νέες που κρίθηκαν κατάλληλοι για να προσφέρουν την εργασία τους), ενώ οι υπόλοιποι οδηγήθηκαν κατευθείαν στους θαλάμους αερίων και στα κρεματόρια. Από

38. Χ. Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1995, τόμ. Β'.

39. Αυτά τα στοιχεία προέρχονται από την πρώτη επίσημη μεταπολεμική καταγραφή του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου για όλες τις εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας. Η κυρία Έφη Εζρατή από το ΚΙΣ μού διευκρίνισε ότι η απογραφή αυτή έγινε από υπαλλήλους των κατά τόπους κοινοτήτων το 1946, είναι η παλαιότερη που απόκειται στα αρχεία του ΚΙΣ, πραγματοποιήθηκε μέσα στις δύσκολες συνθήκες της εποχής και δεν στηρίζεται σε νεότερη έρευνα. (Με την ευκαιρία, θέλω να ευχαριστήσω την κ. Εζρατή για την προθυμία της να με συνδράμει πάντοτε στις έρευνές μου). Ο Χ. Φλάισερ αμφισβητεί αυτόν τον αριθμό και εκτιμά ότι ο συνολικός πληθυσμός δεν υπερέβαινε τις 70.000 - 72.000 (Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα*, ό.π., σ. 302, σημ. 19).

Το τελευταίο τεύχος του περιοδικού του ΚΙΣ, *Χρονικά*, δημοσιεύει την καταγραφή αυτή, καθώς και ένα σύντομο ιστορικό της εκτόπισης κάθε μίας κοινότητας. Το τεύχος συνοδεύεται από ποιήματα, αποσπάσματα μαρτυριών, σχετικές πηγές και φωτογραφικό υλικό (*Χρονικά*, έκδ. του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, τόμ. ΚΘ', αρ. τχ. 201, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 2006, Αθήνα).

40. Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece*, Yale University Press, 1993 (ελλ. μτφρ. Κ. Κουρεμένος: *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 285).

τους νέους και νέες που στάλθηκαν στο Μπιρκενάου το φθινόπωρο του 1944 επέζησαν ακόμη 2.569 Έλληνες.⁴¹ Οι τελευταίοι μήνες, καθώς και οι πορείες θανάτου –όπως ονομάστηκαν οι εξαντλητικές πορείες που οι ναζί επέβαλλαν κατά την εκκένωση του στρατοπέδου– εξόντωσαν πολλούς ακόμη από αυτούς. Μετά τη λήξη του πολέμου, περίπου 2.000 άτομα, επιζώντες στρατοπέδων, επέστρεψαν κι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα,⁴² αρκετοί από τους οποίους έφυγαν τα αμέσως επόμενα χρόνια για το Ισραήλ και τις ΗΠΑ, μην αντέχοντας το ξεκλήρισμα των οικογενειών τους κι ελπίζοντας σε μια νέα αρχή.

Το ποσοστό εξοντώσεως των Εβραίων της Ελλάδας (είτε είναι 83% είτε 86%) είναι τεράστιο και σαφώς μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, ενώ, αντίθετα, πλησιάζει αυτό των χωρών της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, που περισσότερο επλήγησαν από τη γενοκτονία. Θυμίζω, λόγου χάριν, ότι το Βέλγιο έχασε το 37% του εβραϊκού πληθυσμού του και η Γαλλία, που τιμά σήμερα ιδιαίτερα αυτή τη μνήμη, το 30%. Η Ελλάδα πλησιάζει έτσι την Ολλανδία –μοναδική δυτική χώρα που γνώρισε υψηλότατο ποσοστό εξόντωσης (85%), αν και ήταν γνωστή για την ανεξιθρησκία της και είχε μια καλά ενσωματωμένη εβραϊκή κοινότητα–, καθώς και χώρες όπως η Ουγγαρία, η Τσεχοσλοβακία, η Πολωνία.⁴³

41. Mark Mazower, ό.π., σ. 285.

42. *Τμητικές διακρίσεις στους σωτήρες και ενεργέτες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, έκδ. Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Μάιος 1994.

43. Η σύγκριση αυτή οδήγησε τον Γιώργο Μαργαρίτη σε ερμηνεία βασισμένη στον ελληνικό αντισημιτισμό και δωσιλογισμό. Κατά τη γνώμη μου, το φαινόμενο –που ήταν όντως υπαρκτό, ειδικά στη Θεσσαλονίκη– υπερτονίζεται και υπερτιμάται στη συγκεκριμένη ερμηνεία. Βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Εβραίοι-Τσάμηδες*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005 (επανέκδοση ανακοινώσεων του συγγραφέα, τέσσερεις εκ των οποίων αφορούν τη γενοκτονία των Εβραίων κι ένα των Τσάμηδων). Βλ. επίσης το άρθρο της Μπάριμπαρα Σπένγκλερ-Αξιοπούλου, «Αλληλεγγύη και βοήθεια στους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής: 1941-1944», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή* (επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε), εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 14-28. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζεται η αρωγή του ελλη-

Αυτός όμως ο μέσος όρος (83% ή 86%) αντιστοιχεί μεν στο σύνολο του ελληνοεβραϊκού πληθυσμού, αλλά δεν αντιστοιχεί σε καμία συγκεκριμένη κοινότητα: κρύβει τη μεγάλη διακύμανση των θυμάτων από περιοχή σε περιοχή (για να δούμε δύο ακραία παραδείγματα, όπως απώλειες 96% για τη Θεσσαλονίκη, ενώ 26% μόνο για τον Βόλο). Ο Μαρκ Μαζάουερ, στο τελευταίο του βιβλίο, το αφιερωμένο αποκλειστικά στη Θεσσαλονίκη, παρατηρεί πως λιγότερο από το 5% των Θεσσαλονικιών Εβραίων επέζησαν, ενώ για την Αθήνα το ποσοστό των επιζώντων υπερβαίνει το 50%.⁴⁴ Για να προσεγγίσουμε λοιπόν τη γενοκτονία των Ελληνοεβραίων, πρέπει κατά πρώτο λόγο να λάβουμε υπόψη μας τη γεωγραφική πραγματικότητα της Κατοχής στην Ελλάδα.

Η εκτόπιση είχε τη δική της γεωγραφία, στενά δεμένη με τις τρεις ζώνες κατοχής (ιταλική, βουλγαρική, γερμανική) και με τη χρονική στιγμή που λάμβανε χώρα σε κάθε κοινότητα. Αν και η ιταλική ζώνη κατοχής ήταν σαφώς η πλέον εκτεταμένη, αφού περιλάμβανε την κεντρική και νότια Ελλάδα, την Ήπειρο και τμήμα της δυτικής Μακεδονίας, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Ιονίου και τις Κυκλάδες, οι Γερμανοί, όμως, είχαν κρατήσει για τους ίδιους περιοχές ζωτικής γι' αυτούς σημασίας, τη ζώνη «Θεσσαλονίκης-Αιγαίου», στην οποία συμπεριλαμβανόταν η μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας, αυτή της Θεσσαλονίκης, και νησιά στρατηγικής σημασίας για τη διεξαγωγή του πολέμου, όπως η Κρήτη, η Χίος και η Λέσβος. Η Θεσσαλονίκη, νευραλγικό σημείο για την εφαρμογή της «τελικής λύσης» στην Ελλάδα, αφού 50.000 περίπου Εβραίοι την κατοικούσαν ακόμη, περιήλθε από την αρχή στη γερμανική δικαιοδοσία, γιατί η εξόντωση αυτής της κοινότητας ήταν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους. Την ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη τα παραχώρησαν στους Βουλγάρους, οι οποίοι ονειρεύονταν από καιρό μια

νικού πληθυσμού στον εβραϊκό πληθυσμό της Ελλάδας (είτε με τη μορφή του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ είτε με τη μορφή της Ορθόδοξης εκκλησίας είτε σε ατομικό επίπεδο).

44. Mark Mazower, *Salonica. City of ghosts, Christians, Muslims and Jews, 1439-1950*, Harper Perennial, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Τορόντο και Σίδνεϊ 2005 (κεφ. Genocide, σ. 421-442).

έξοδο στο Αιγαίο, στους οποίους ανέθεσαν και την εκτόπιση των εκεί πληθυσμών.

Υπάρχει όμως και μία εσωτερική γεωγραφία των εβραϊκών κοινοτήτων, που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εκτόπιση. Αυτή έχει να κάνει με τη διάκριση των κοινοτήτων σε σεφαραδίτικες (δηλαδή, απογόνους των Ισπανοεβραίων, των διωγμένων από τους Καθολικούς βασιλείς της Ισπανίας το 1492) και ρωμανιώτικες (δηλαδή, παλιές ελληνόφωνες κοινότητες, από τη βυζαντινή εποχή). Συνδέοντας τις δύο γεωγραφικές παραμέτρους, εμφανίζεται ο χάρτης της εκτόπισης. Οι σεφαραδίτικες κοινότητες, που βρίσκονταν κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, δηλαδή σε ζώνη κατοχής γερμανική ή βουλγαρική, υπέστησαν πρώτες τον πιο άγριο αποκλεισμό και διωγμό. Εκεί, η εξόντωση υπήρξε σχεδόν ολοσχερής. Στις πόλεις των περιοχών αυτών αντιστοιχούν τρομερά ποσοστά εξόντωσης, όπως: Σέρρες και Ξάνθη 99%, Νέα Ορεστιάδα, Σουφλί και Καβάλα 98%, Αλεξανδρούπολη, Δράμα 97%, Θεσσαλονίκη, Κομοτηνή, Διδυμότειχο 96%, Φλώρινα 84%.⁴⁵

Μία επισήμανση: οι χώρες που πλήρωσαν τον βαρύτερο φόρο αίματος, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ήταν οι χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης, οι οποίες φιλοξενούσαν Εβραίους Ασκενάζι, που μιλούσαν τα γίντις. Η Ελλάδα μαζί με τη Γαλλία είναι οι χώρες απ' όπου προέρχονταν οι περισσότεροι Σεφαραδίτες Εβραίοι της Ευρώπης, φορείς της μακραίωνης κουλτούρας της Ιβηρικής χερσονήσου. Η ισπανοεβραϊκή μιλήθηκε λοιπόν μαζί με όλες τις άλλες γλώσσες στη Βαβέλ τού Άουσβιτς. Παρ' όλα αυτά, χρειάστηκε ειδικό διάβημα, ώστε η πολύγλωσση πινακίδα στην είσοδο του Μουσείου να γραφτεί μόλις το έτος 2000 και στα ισπανοεβραϊκά.⁴⁶ Η λήθη ή η άγνοια αυτού του γεγονότος περιορίζει τις συνέπειες της

45. Τα ποσοστά, από την επίσημη Έκθεση του αρχείου του ΚΙΣ. Σύμφωνα μ' αυτήν την Έκθεση, οι Εβραίοι που κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη ήταν 56.000 και οι επιζήσαντες που επέστρεψαν 1.950.

46. Η πρωτοβουλία για τη συγκέντρωση υπογραφών και το διάβημα ανήκει στον Haïm Vidal Septhia, μελετητή και δάσκαλο της ισπανοεβραϊκής γλώσσας για πολλές δεκαετίες στο Παρίσι.

γενοκτονίας στον ένα μόνο κλάδο της εβραϊκής διασποράς (τους Ασκενάζι Εβραίους). Την παράλειψη αυτή έχω εντοπίσει συχνά τόσο στη διεθνή βιβλιογραφία όσο και σε εκθέσεις και μουσεία στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Η αναφορά είναι ανύπαρκτη ή ελάχιστη (όπως στο «Μουσείο για την Αντίσταση και την Εκτόπιση» της Λυών). Είναι σημαντικό λοιπόν να υπενθυμίζεται πως το Άουσβιτς ήταν χώρος δολοφονίας και των Ελληνοεβραίων και μαζί με αυτούς και της σεφαραδίτικης κουλτούρας της οποίας ήταν φορείς.

Οι πόλεις της νότιας και κεντρικής Ελλάδας, καθώς και τα νησιά, επωφελήθηκαν από την ιταλική κατοχή ως τον Σεπτέμβριο του 1943, γιατί οι Ιταλοί είχαν αρνηθεί να εφαρμόσουν τα φυλετικά μέτρα που απαιτούσαν οι σύμμαχοί τους. Η εκτόπιση των Εβραίων σ' αυτές τις περιοχές έλαβε χώρα μόνο μετά την αναχώρηση των Ιταλών και αφού πέρασαν και οι περιοχές αυτές στη γερμανική κατοχή. Ο ζωτικός χρόνος που μεσολάβησε, καθώς και οι ειδήσεις που έφταναν από τη Μακεδονία και τη Θράκη, επέτρεψε στους πληθυσμούς ορισμένων από αυτές τις πόλεις να διαφύγουν την εκτόπιση, σε χαμηλότερα ή υψηλότερα ποσοστά. Φαίνεται πως η αλληλεγγύη προς τον εβραϊκό πληθυσμό έλειψε από την πλευρά των Ορθόδοξων συμπολιτών τους στη Θεσσαλονίκη και πως μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ειδικά ανάμεσα στους νεοαφιχθέντες πρόσφυγες του 1922, οι οποίοι προσπαθούσαν να ενταχθούν στην κοινωνία, είδε με καλό μάτι την αναχώρηση –για πού άραγε;– αυτών των ξένων, που δεν μιλούσαν καλά ελληνικά κι είχαν για μητρική τους γλώσσα τα τζιδιό (ισπανοεβραϊκά). Με άλλη γλώσσα και άλλη θρησκεία, βασικούς άξονες συγκρότησης της ταυτότητας και της ετερότητας, οι Εβραίοι ήταν οι «άλλοι». Φαίνεται πως τα τριάντα χρόνια (από το 1912, που η Θεσσαλονίκη έγινε ελληνική, ως το 1942) δεν ήταν αρκετά για να καταλυθούν στη συλλογική συνείδηση οι χωριστές κοινότητες, που τους αιώνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας λειτουργούσαν στη βάση της θρησκείας και όριζαν την ετερότητα.

Ας μη λησμονούμε όμως τη βασικότερη παράμετρο. Αν οι ναζί είχαν κρατήσει για τον εαυτό τους τη Θεσσαλονίκη, ήταν γιατί ο εβραϊσμός της (που ήταν ο πολυπληθέστερος και ο πλουσιότερος της Ελλάδας) αποτελούσε γι' αυτούς στόχο πρώτης κατηγορίας και

με τίποτε δεν θα τον έχαναν. Επιστράτευσαν γι' αυτό τεράστιες δυνάμεις και εξειδικευμένα στελέχη.⁴⁷

Το ποσοστό εξοντώσεως των κοινοτήτων που βρέθηκαν στη γερμανική και τη βουλγαρική ζώνη ήταν, σε ορισμένες περιπτώσεις, πολύ υψηλότερο από το αντίστοιχο στις κοινότητες της υπόλοιπης Ελλάδας. Όμως κι εδώ η γενίκευση δεν είναι δυνατή. Υπήρξαν, δυστυχώς, κοινότητες που, αν και πέρασαν μόνο τον Σεπτέμβριο του 1943 στη γερμανική κατοχή, δεν επωφελήθηκαν για να διασωθούν τα μέλη τους. Η σεφαραδίτικη κοινότητα της Καστοριάς, λόγου χάρη, αν και δεν γνώρισε την εκτόπιση παρά μόνο το 1944, έχασε το 96% των κατοίκων της. Υψηλότερο ποσοστό απωλειών (91%) γνώρισε και η κοινότητα των Ιωαννίνων, από τις παλιότερες ρωμανιώτικες ελληνόφωνες κοινότητες. Αλλά και η Κέρκυρα έχασε το 91% των κατοίκων της, η Κρήτη το 98% και η Ρόδος και η Κως το 89%. Εξαιρεση αποτελεί η Ζάκυνθος, με την παλιά κοινότητά της των 275 κατοίκων, που γλίτωσαν όλοι την εκτόπιση χάρη στη δραστηριοποίηση των ελληνικών τοπικών αρχών (εκκλησίας και δημάρχου). Μία μικρότερη αριθμητικά εξαιρεση αποτελεί και η κοινότητα της Κατερίνης στη Μακεδονία, όπου οι 35 κάτοικοί της διέφυγαν στα βουνά και σώθηκαν όλοι. Η αλληλεγγύη του πληθυσμού και οι μικροί αριθμοί έπαιξαν σωτήριο ρόλο.⁴⁸ Άλλη παράμετρος που έπαιξε ρόλο ήταν ο οικονομικός ανταγωνισμός Εβραίων και Χριστιανών στην προπολεμική περίοδο: όπου αυτός ήταν έντονος (όπως στα Γιάννενα και τη Ρόδο), η συμπαράσταση του πληθυσμού υπήρξε μηδαμινή.

Τα μικρότερα ποσοστά εξόντωσης αφορούν τη Θεσσαλία: 35% για τη Λάρισα, 31% για τα Τρίκαλα, 26% για τον Βόλο. Η μικρή κοινότητα της Καρδίτσας σώθηκε σχεδόν ολόκληρη, καθώς τα μέλη της

47. Για λεπτομερή καταγραφή των συνθηκών της εκτόπισης στη Θεσσαλονίκη, βλ. στον παρόντα τόμο το άρθρο της Ρένας Μόλχο.

48. Βλ. σχετικά το άρθρο της Μπάριμπαρας Σπένγκερ-Αξιοπούλου, «Αλληλεγγύη και βοήθεια προς τους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής: 1941-1944», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή* (επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε), εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 13-28.

κατέφυγαν στα γύρω χωριά, όπου βρήκαν προστασία από τους κατοίκους. Καθοριστική υπήρξε για τη Θεσσαλία η ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος, όταν το 1944 οργανώθηκε η εκτόπιση για την περιοχή τους. Πολλοί είναι οι νέοι που κατέφυγαν στον ΕΛΑΣ ως μαχητές και πολλές είναι οι οικογένειες που κρύφτηκαν και διασώθηκαν με πρωτοβουλία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ας τονιστεί εδώ ότι ο ραβίνος του Βόλου ενθάρρυνε τους νέους να καταφύγουν στο βουνό, σε αντίθεση με τους ραβίνους και τις ηγεσίες των κοινοτήτων Ιωαννίνων και Θεσσαλονίκης, που τους επηρέαζαν να παραμείνουν στην πόλη. Αλλά και οι εκκλησιαστικές και τοπικές αρχές βοήθησαν σημαντικά (έκδοση πλαστών ταυτοτήτων κτλ.). Οι κοινότητες Πάτρας-Αργινίου γνώρισαν ποσοστό εξόντωσης 43%, ενώ της Χαλκίδας 48%. Τα ποσοστά, δηλαδή, της νότιας Ελλάδας είναι κάτω από 50% και η εικόνα διαφοροποιείται δραστικά από εκείνη της Βόρειας Ελλάδας.

Οι 10.226 Εβραίοι που καταγράφει η απογραφή του ΚΙΣ στην Ελλάδα το 1946 είναι οικογένειες ολόκληρες ή μεμονωμένα άτομα που κρύφτηκαν και διέφυγαν την εκτόπιση (πολλές φορές παιδιά μόνα τους σε χριστιανικές οικογένειες, τα «κρυμμένα παιδιά της Κατοχής»), νέοι, κυρίως, που κατέφυγαν στην εαμική Αντίσταση και οι οποίοι υπολογίζονται γύρω στους 650, και επιζώντες του Άουσβιτς. Το δίκτυο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ έσωσε γύρω στους 3.000 ανθρώπους, εξασφαλίζοντας τη διαφυγή τους, ενώ ο ΕΔΕΣ Αθηνών βοήθησε, κυρίως με την πρωτοβουλία του γιατρού Πάνου Μαχαίρα, στη διάσωση Εβραίων.⁴⁹ Σ' αυτούς πρέπει να προστεθούν οι 275 Ζακύνθιοι Εβραίοι. Μόνο η πόλη των Αθηνών μοιάζει, σ' αυτή την Έκθεση, να έχει αυξήσει τον πληθυσμό της, γιατί ενώ ο αθηναϊκός πληθυσμός εκτοπίστηκε σε ποσοστό 20-25%, επιζώντες από όλες τις κοινότητες συνέρρευσαν στην Αθήνα για ν' αρχίσουν μια νέα ζωή μετά το τέλος του πολέμου. Μετά την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, το 1948, μεγάλο μέρος νέων, κυρίως, ανθρώπων, που είχαν χάσει όλους τους

49. Κώστας Ιωάννου, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς (1942-1944)*, κεφ. «Η υπηρεσία διασώσεως Εβραίων του ΕΔΕΣ», εκδ. Δρομέυς, Αθήνα [2000], σ. 122-129.

δικούς τους, καθώς και τα περιουσιακά τους στοιχεία, μετανάστευσαν σ' αυτή τη νέα «γη της επαγγελίας», ενώ άλλοι πήραν τον δρόμο για τις ΗΠΑ. Λιγότεροι από 5.000 Εβραίοι αποτέλεσαν τις ελληνοεβραϊκές κοινότητες μετά το 1950 και σήμερα ο αριθμός αυτός βαίνει συρρικνούμενος, καθώς οι μεικτοί γάμοι πολλαπλασιάζονται και λιγότερα παιδιά παίρνουν εβραϊκή ταυτότητα.⁵⁰ Ο πληθυσμός είναι όμως πια συγκεντρωμένος κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ενώ μικρές, φθίνουσες κοινότητες υπάρχουν και στη Λάρισα, τον Βόλο, τα Γιάννενα, την Κέρκυρα και τη Χαλκίδα.

Μνήμη

Το τελευταίο μέρος αυτού του κειμένου είναι αφιερωμένο σε μία πολύ συνοπτική αναφορά στη μνήμη, την ιστοριογραφία και την εκπαίδευση, που εκβάλλει στο μέλλον, αποτελώντας και τη μόνη δυνατή εγγύηση.

Δυο λόγια πρώτα για τη μνήμη, που αρχίζει να συγκροτείται στην Ελλάδα με καθυστέρηση 50 περίπου χρόνων από το γεγονός, αλλά πολύ λιγότερων σε σχέση με τη διεθνή της ανάδυση. Αν η δεκαετία του 1980 σήμανε αφενός την εποχή της συγκρότησης της μνήμης του Άουσβιτς διεθνώς και αφετέρου την ανάδειξή του σε ιστοριογραφικό αντικείμενο,⁵¹ στην Ελλάδα χρειάστηκε να περιμένουμε τη δεκαετία του 1990. Η εποχή αυτή σηματοδοτεί ένα καινούργιο ενδιαφέρον.

50. Κι αυτό φυσικά είναι ένα μεγάλο ζήτημα: τα παιδιά που δεν έχουν περάσει από περιτομή (αν είναι αγόρια) και από θρησκευτική ενηλικίωση (είτε είναι αγόρια είτε κορίτσια) δεν θεωρούνται μέλη της εβραϊκής κοινότητας. Τα περισσότερα όμως από τα παιδιά των μεικτών γάμων είναι φορείς μιας ιδιότυπης εβραϊκής ταυτότητας, είναι αυτό που έλεγε ο ψυχαναλυτής Jacques Hassoun «Juif en quelque sorte». Ίσως θα ήταν ώρα, λοιπόν, να διερευνηθεί η έννοια του ανήκειν σ' αυτήν την κοινότητα.

51. «Η δεκαετία του 1980 είδε τη σταδιακή κατασκευή της Shoah ως ιστοριογραφικού αντικείμενου και παράλληλα την ανάδυση μιας συλλογικής εθνικής μνήμης με νέες απαιτήσεις ως προς το καθεστώς του Βισύ και τον δωσιολογισμό. Πρό-

Αλλά και για τους ίδιους τους μάρτυρες, σαν να έφτασε το πλήρωμα του χρόνου γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Η ίδια εποχή λοιπόν θα σηματοδοτήσει και την πύκνωση των μαρτυριών στην Ελλάδα, είτε γραπτών είτε προφορικών. Πολυάριθμοι είναι οι λόγοι αυτής της καθυστέρησης. Είναι γεγονός ότι κανείς εκδότης δεν θα έπαιρνε νωρίτερα το ρίσκο να εκδώσει τέτοια κείμενα, οι περισσότεροι όμως μάρτυρες δεν ήταν έτοιμοι ούτε να γράψουν ούτε να μιλήσουν, για τους λόγους που ο Χόρχε Σεμπρούν εξήγησε τόσο καλά στο έργο του *Η γραφή ή η ζωή*.⁵² Ο Σεμπρούν αναλύει σ' αυτό το έργο την ανάγκη της λήθης, ώστε ο επιζών να μπορέσει να ξαναβρεί το νήμα της ζωής. Σ' αυτό το διαζευκτικό δίλημμα, η γραφή ήταν το αντίθετο της ζωής, ενώ η λήθη το συνώνυμό της. Το πλήρωμα του χρόνου κατέστησε τη γραφή απελευθερωτική και άνοιξε τον ορίζοντα πρόσληψης αντίστοιχων κειμένων, που ήταν για πολλές δεκαετίες ερμητικά κλειστός.

Η πρώτη έκδοση που συγκεντρώνει μαρτυρίες Ελληνοεβραίων έγινε από τη Myriam Novitch, που ήταν η ίδια επιζώσα του Άουσβιτς.⁵³ Η συγγραφέας συγκέντρωσε ένα πλουσιότατο υλικό, το οποίο αποτελείται κυρίως από μαρτυρίες Ελληνοεβραίων που επιβίωσαν από τα στρατόπεδα ή συμμετείχαν στην Αντίσταση. Η ελληνική μετάφραση, που πραγματοποιήθηκε μόνο το 1985, δεν εκδόθηκε από κάποιον εκδότη, αλλά από τον Σύνδεσμο Ελληνο-Ισραηλινής φιλίας. Έτσι, η έκδοση πήρε έναν περιθωριακό χαρακτήρα, καθώς προοριζόταν αποκλειστικά για τις βιβλιοθήκες των εβραϊκών οι-

κειται για το περίφημο "σύνδρομο του Βισύ", που θα προκαλέσει τόση λογοδιάρροια», γράφει ο ιστορικός Georges Bensoussan, σχολιάζοντας τη γαλλική περίπτωση, στο βιβλίο του *Auschwitz en héritage? D'un bon usage de la mémoire*, εκδ. Mille et Une nuits, σειρά Les petits livres, Παρίσι 1998 (το παράθεμα από τη σ. 50).

52. Χόρχε Σεμπρούν, *Η γραφή ή η ζωή*, μτφρ. Β Τομανάς, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1996.

53. Η πρώτη έκδοση ήταν γαλλόφωνη: Myriam Novitch, *Le passage des barbares. Contribution à l'Histoire de la Déportation et de la Résistance des Juifs de Grèce*, Παρίσι 1967, 2η έκδ., Παρίσι 1982. Η ελληνική μετάφραση από τον Γιώργο Ζωγραφάκη εκδόθηκε από τον Σύνδεσμο Ελληνο-Ισραηλινής φιλίας στην Αθήνα το 1985 (Μ. Νόβιτς, *Το πέρασμα των βαρβάρων*).

κογενειών και, κυρίως, καθώς δεν απαντούσε ακόμη ούτε σε αίτημα της επιστήμης ούτε σε αίτημα της κοινωνίας.

Στη δεκαετία όμως του 1990, μέσα σε μία νέα αξιολόγηση της μνήμης, μια εκδοτική «έκρηξη» μαρτυριών των επιζώντων έσπασε επιτέλους τη σιωπή, που είχε διαρκέσει 4-5 δεκαετίες.⁵⁴ Είκοσι περίπου μαρτυρίες Ελληνοεβραίων εκδόθηκαν την τελευταία δεκαετία. Η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, καθηγήτρια φιλολογίας στο ΑΠΘ, θα συνδέσει για πολλά χρόνια την ερευνητική της εργασία μ' αυτή τη θεματική: οι πρώτες μαρτυρίες θα τύχουν της φροντίδας και της γνώσης της. Εκδόθηκαν με δικές της εισαγωγές, βιβλιογραφίες, ευρητήρια, σημειώσεις. Τα βιβλία παίρνουν έτσι άλλη βαρύτητα, υποστηριγμένα φιλολογικά και εκδοτικά, συναντούν καλύτερη διακίνηση και αγγίζουν ευρύτερο κοινό.⁵⁵

Ιστοριογραφία

Το βιβλίο με το οποίο εγκαινιάζεται η ελληνική βιβλιογραφία για το θέμα είναι η ελληνική μετάφραση του μνημειώδους έργου των Μόλ-

54. Το έντονο αυτό αίτημα για «Μνήμη» παρατηρήθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1980 και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπου η αναζήτηση της μνήμης είναι επίμονη και έχει να κάνει με την αναζήτηση νέας συλλογικής ταυτότητας. Στην περίπτωση της Γαλλίας, λόγου χάριν, η «ανακάλυψη» της γενοκτονίας συμβάδισε με την παραδοχή του καθεστώτος του Βισύ, που έγινε σιγά σιγά κεντρικό γεγονός στην εθνική συλλογική μνήμη των Γάλλων. Βλ. σχετικά Georges Bensoussan, *Auschwitz*, ό.π., σ. 49.

55. Ορισμένα από τα έργα αυτά είναι: Μπέρρυ Ναχμία, *Κραυγή για το αύριο*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1989· Λεόν Περαχιά, *Μαζάλ. Αναμνήσεις από τα στρατόπεδα του θανάτου (1943-1954)*, Θεσσαλονίκη 1990· Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό 1941-1945*, παρουσίαση Φ. Αμπατζοπούλου και Ε. Ελεγκίτου, εκδ. Ιδρύματος Ετς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1991· Μάρκος Ναχόν, *Μπιρκενάου. Το στρατόπεδο του Θανάτου*, εκδ. Ιδρύματος Ετς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1991· Γιουτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Φ. Αμπατζοπούλου, έκδοση του Ιδρύματος Ετς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1993· Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο, *Πενήντα χρόνια μετά... Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, επιμέλεια Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, 1996², Ιανός 2006. Το 1998 εκδόθηκαν και οι *Προφορικές μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης* (Ε. Αμαρίλιο - Α. Ναφ, επιμ. Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998).

χο-Νεχαμά, *In memoriam*. Τριάντα χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου –και χρονιά της μεταπολίτευσης για την Ελλάδα–, η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης πήρε την πρωτοβουλία να εκδώσει στα ελληνικά το βιβλίο των Μόλχο-Νεχαμά, που είχε πρωτοεκδοθεί στα γαλλικά.⁵⁶ Αν η πρώτη γαλλική έκδοση απευθυνόταν στο διεθνές κοινό και στη γαλλόφωνη ακόμη σφεραδίτικη κοινότητα της Θεσσαλονίκης, η ελληνόφωνη πια έκδοση μπορούσε ν' αγγίξει ένα ευρύτερο κοινό στην Ελλάδα. Όμως η ελληνική μετάφραση του σημαντικότερου αυτού βιβλίου δεν είχε την υποδοχή που της άξιζε. Το βιβλίο αυτό δεν έπαιξε στην ώρα του τον ρόλο που όφειλε να παίξει, να είναι δηλαδή ιδρυτικό της ελληνικής βιβλιογραφίας για τη γενοκτονία. Κι όμως, σήμερα, με τις 500 σελίδες του, παραμένει η πρώτη και ακόμη αξεπέραστη σύνθεση αυτής της ιστορίας. Δεν αποτελεί μόνο ένα χρονικό μέρα τη μέρα των ρατσιστικών μέτρων που πάρθηκαν εναντίον των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, αλλά θέτει και πραγματικά ιστοριογραφικά προβλήματα, όπως τα σχετικά με την ευθύνη και τον ρόλο του Εβραϊκού Συμβουλίου στην εκτόπιση, την ευθύνη του ραβίνου Κόρετς ή την έλλειψη αλληλεγγύης εκ μέρους των Χριστιανών συμπολιτών.

Μια μακρά σιωπή ακολούθησε την πρώτη αυτή έκδοση και δεν είναι τυχαίο πως η γενοκτονία των Ελληνοεβραίων δεν αποτέλεσε ακόμη ως σήμερα το αποκλειστικό αντικείμενο ενός έστω βιβλίου από την κοινότητα των νεότερων Ελλήνων ιστορικών. Είναι σαφές ότι το θέμα δεν εγγραφόταν στα ενδιαφέροντα της κοινότητας αυτής ως πολύ πρόσφατα. Στη διεθνή βιβλιογραφία, τρεις ιστορικοί τη δεκαετία του 1990 αφιέρωσαν κεφάλαια στο θέμα. Δύο κεφάλαια ανήκουν σε βιβλία που αφορούν την Κατοχή στην Ελλάδα (πρόκειται για τα έργα του Χάγκεν Φλάισερ και του Μαρκ Μαζάουερ, που μεταφράστηκαν στα ελληνικά στα μέσα της δεκαετίας του 1990). Στο

56. Michael Molho και Joseph Nehama, *In memoriam. Hommage aux victimes juives des nazis en Grèce*, τόμ. I, II, Θεσσαλονίκη 1948-1949, τόμ. III Μπουένος Άιρες 1953· Μ. Molho-J. Nehama, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι*, ελληνική απόδοση Γεωργίου Κ. Ζωγραφάκη, έκδ. Ισραηλιτική Κοινότης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1974.

τελευταίο βιβλίο του Μαζάουερ, το αφιερωμένο στη Θεσσαλονίκη και στις τρεις θρησκευτικές κοινότητες που την κατοίκησαν για αιώνες, ένα κεφάλαιο αφορά τη γενοκτονία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.⁵⁷ Το τρίτο κεφάλαιο είναι από τη διδακτορική διατριβή του Bernard Pierron (1996) για τις σχέσεις Εβραίων και Χριστιανών, αποτελεί το τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής και είναι αφιερωμένο στην Κατοχή.⁵⁸

Το πιο ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μου, βιβλίο της ελληνικής παραγωγής προήλθε όχι από ιστορικό, αλλά από φιλόλογο, καθηγήτρια νεοελληνικής φιλολογίας. Πρόκειται για το βιβλίο της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου⁵⁹ που πραγματεύεται τόσο την αποτύπωση της γενοκτονίας στις μαρτυρίες και τη λογοτεχνία όσο και τα στερεότυπα του Εβραίου με τη νέα ματιά της εικονολογίας.

Την ίδια δεκαετία, θα δούμε να μεταφράζονται βιβλία (όπως η τριλογία η σχετική με το Άουσβιτς του Πρίμο Λέβι),⁶⁰ να διοργανώνονται οι πρώτες ημερίδες και τα πρώτα συνέδρια (όπως αυτά της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού),⁶¹ στα οποία νέοι επιστήμονες έθιξαν επιμέρους πτυχές της γενοκτονίας, να γυρίζονται τα πρώτα ντοκιμαντέρ⁶² και να ξεκινά κάποια συζήτηση γύρω από

57. Για πλήρη στοιχεία, βλ. σημ. 33, 35 και 38.

58. Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα, Ιστορία των διακοινωνικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945* (εισαγωγή: Ρίκα Μπενβενίστε), εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.

59. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

60. Πρίμο Λέβι, *Αν αυτό είναι ο άνθρωπος*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, 1997· *Η ανακωχή*, μτφρ. Ζακ Σαμουήλ, εκδ. Σέλας, 1998· *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, 2000· *Το καθήκον της μνήμης*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα 2002.

61. Η Εταιρεία αυτή δραστηριοποιήθηκε από το 1991-2000, ανοίγοντας τον δρόμο στη σχετική θεματολογία. Βλ. Μπενβενίστε Ρίκα (επιμ.), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Πρακτικά Γ' Συμποσίου Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998.

62. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι τα εξής: *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, του σκηνοθέτη Τάκη Χατζόπουλου (για την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης), ΕΤ-1, Παρασκήνιο (1994)· *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σενάριο Βασίλης Βασιλικός, σκη-

το θέμα. Οι αναφορές μου, βέβαια, σε όλα αυτά ήταν σαφώς επιλεκτικές και ενδεικτικές και, πάντως, όχι εξαντλητικές. Θα ήθελα μόνο να θυμίσω πως αν η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία υστέρησε, στη διεθνή βιβλιογραφία πάμπολλα δημοσιεύματα που αφορούσαν Έλληνες Εβραίους είδαν το φως σε προηγούμενες δεκαετίες και συγκεντρώθηκαν στη βιβλιογραφία του Μπόουμαν.⁶³

Μνημεία

Είναι γνωστή η συμβολική σημασία των μνημονικών τόπων και της αναγνώρισής τους. Στην Ελλάδα, για δεκαετίες δεν υπήρξε κρατική μέριμνα για αντίστοιχα μνημεία. Τα πρώτα μνημεία της εξόντωσης των Ελληνοεβραίων (απλές αναθηματικές στήλες) είχαν ανεγερθεί από τις ίδιες τις εβραϊκές κοινότητες στους περιβόλους των εβραϊκών νεκροταφείων (π.χ., στο νεκροταφείο της Καβάλας από το 1954, στο νεκροταφείο Θεσσαλονίκης από το 1962). Το πένθος αφορούσε μόνο την εβραϊκή κοινότητα και όχι την πόλη και οι στήλες ήταν υπερβολικά «διακριτικές».

Από την πλευρά της ελληνικής Πολιτείας, μια νέα στάση ανιχνεύεται σε διάφορες πρωτοβουλίες, όπως στην ανέγερση μνημείων, μετά το 1995. Ός την εποχή αυτή, ελάχιστα ήταν τα ίχνη (μνημεία-μνημονικοί τόποι) στην Ελλάδα που να θυμίζουν τη γενοκτονία κι η απουσία κάθε αποτύπωσης γινόταν δραματική σε πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη. Από τη δεκαετία του 1990 και εξής, μνημεία (με μορ-

νοθεσία Δημήτρης Σοφιανόπουλος (1997): *Το τραγούδι της ζωής, παραγωγή, σενάριο, σκηνοθεσία Τώνης Λυκουρέσης*, 2002 (για τους Εβραίους της Ζακύνθου). Βλ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Κινηματογραφημένες μαρτυρίες για την γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων. Η ιδιαιτερότητα της κινηματογραφημένης μαρτυρίας», Πρακτικά συνεδρίου του Υπουργείου Εξωτερικών, *Αναπαραστάσεις του πολέμου* (επιμ. Φωτεινή Τομαή), εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σ. 169-178.

63. «Οι Εβραίοι στην Ελλάδα την εποχή του πολέμου», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*. Βιβλιογραφικός οδηγός Χ. Φλάισερ-Σ. Μπόουμαν, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

φή στήλης ή γλυπτού) άρχισαν να γίνονται με συνεργασία των τοπικών αρχών και των εβραϊκών κοινοτήτων και να τοποθετούνται σε περίοπτα σημεία των πόλεων. Μετά το 2000, οι ενέργειες αυτές πολλαπλασιάστηκαν και είναι πιθανόν σύντομα όλες οι πόλεις να αποκτήσουν το μνημείο τους. Έτσι, το 1986, ο Δήμος ονόμασε μία πλατεία στη Θεσσαλονίκη Πλατεία Εβραίων Μαρτύρων, ενώ μνημείο ανεγέρθηκε στην Πλατεία Ελευθερίας το 1997, με πρωτοβουλία της ελληνικής Πολιτείας (πρόκειται για ένα γλυπτό σύμπλεγμα). Άλλο μνημείο τοποθετήθηκε στην πλατεία μεταξύ των οδών Καραμανλή, Παπαναστασίου και Κλεάνθους. Το 2003, τοποθετήθηκε αναμνηστική πλάκα στο Γαλλικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης, στο οποίο σπούδαζαν εκατοντάδες μαθητές που χάθηκαν, και το 2004 τοποθετήθηκε αναμνηστική πλάκα στον Παλιό Σιδηροδρομικό Σταθμό Θεσσαλονίκης, απ' όπου έφευγαν τα τρένα για το Άουσβιτς.

Ακολούθησε η ανέγερση μνημείων και σε άλλες πόλεις. Αναφέρω ορισμένες ενδεικτικά: στον Βόλο, που διατηρεί σήμερα μία μικρή εβραϊκή κοινότητα (ανέγερση μνημείου το 1998), αλλά και σε πόλεις δίχως Εβραίους πια, όπως το Διδυμότειχο (2002, ανέγερση μνημείου από τον Δήμο στον χώρο της παλιάς Συναγωγής), την Κομοτηνή (2004, ανέγερση μνημείου από τον Δήμο στο Δημοτικό Πάρκο).⁶⁴ Θεωρώ σημαντική αυτή τη σήμανση του χώρου και τη σύνδεση μ' ένα παρελθόν που αναγνωρίζεται ως παρελθόν της πόλης.

64. Βλ. πλήρη καταγραφή τους και φωτογράφιση στον εξής τόμο: [δίχως όνομα επιμελητή], *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων - Μνημεία και μνήμες* [διγλωσση έκδοση ελληνική - αγγλική], έκδ. Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, με την υποστήριξη της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς και του Υπουργείου Παιδείας, Αθήνα 2006 [φωτογραφίες Σάμης Νεγρίν, κείμενα Εβραϊκή Νεολαία Ελλάδος, Αλέξης Μενεξιάδης, εισαγωγή: καθ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος]. Η έκδοση αυτή, που κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 2006, επιχορηγήθηκε από τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Εκπαίδευση

Ο τομέας της Μέσης εκπαίδευσης είναι νευραλγικός για τη γνώση και τη συνειδητοποίηση της γενοκτονίας των Εβραίων. Η καθυστέρηση της ένταξης του ζητήματος στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σε σχέση με χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ήταν επόμενη, αφού ούτε η ακαδημαϊκή μας επιστημονική κοινότητα δεν είχε μέχρι πρόσφατα ενδιαφερθεί για το θέμα, το οποίο ελάχιστα διδάσκεται στα ΑΕΙ.

Στα ελληνικά εγχειρίδια της Μέσης εκπαίδευσης η κατάσταση έχει ως εξής: στο εγχειρίδιο ιστορίας της Γ' Λυκείου υπάρχει μια μικρή ενότητα για τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως στο κεφάλαιο των «Μεσοπολεμικών Φασισμών», στο οποίο αναφέρεται μεν ο διωγμός των Εβραίων στη Γερμανία, αλλά δεν αναφέρεται ότι και οι Εβραίοι των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, μεταξύ των οποίων και οι Έλληνες Εβραίοι, εκτοπίστηκαν και εξοντώθηκαν. Ούτως ή άλλως, αυτό το κεφάλαιο είναι εντελώς ανενεργό, καθώς μένει εκτός διδακτέας και εξεταστέας ύλης (με απόφαση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου).⁶⁵ Άρα, στην ύλη ως τώρα (άνοιξη του 2006) δεν υπήρχε ουσιαστικά τίποτε, αφού ούτε το σχετικό με τη δεκαετία του 1940 κεφάλαιο αναφερόταν στο γεγονός της εκτόπισης των Ελλήνων Εβραίων. Άλλο παράδειγμα: στο εγχειρίδιο Σύγχρονης Ιστορίας του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου υπάρχουν 5 σελίδες για τη δεκαετία του 1940: οι τρεις αφορούν τον πόλεμο και την Αντίσταση, οι δύο τον Εμφύλιο, ενώ η γενοκτονία απουσιάζει ακόμη και ως αναφορά.

Σημαντικές αλλαγές όμως προοιωνίζονται απ' αυτό το φθινόπωρο του 2007, στο πλαίσιο του «Προγράμματος Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης» του υπουργείου Παιδείας. Το βιβλίο σύγχρονης γενικής ιστορίας που θα κυκλοφορήσει σύντομα για την Γ' Γυμνασίου θα περιέχει ειδικό κεφάλαιο για το «Ολοκαύτωμα», στο πλαίσιο της ιστορίας του Β' παγκοσμίου πολέμου, το οποίο θα περιλαμβάνεται

65. Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακόπουλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, τχ Β', Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα [χ.χ.], σ. 185-186.

στη διδακτέα και την εξεταστέα ύλη.⁶⁶ Το βιβλίο τοπικής ιστορίας θα περιλαμβάνει τα παραδείγματα της εκτόπισης των εβραϊκών κοινοτήτων Θεσσαλονίκης και Κέρκυρας.

Μένει βέβαια ανοιχτό το ερώτημα με τί εφόδια οι καθηγητές των σχολείων θα διδάξουν το σχετικό κεφάλαιο. Φαίνεται όμως ότι και προς αυτή την κατεύθυνση γίνεται μία προσπάθεια από την πλευρά του υπουργείου Εξωτερικών και του υπουργείου Παιδείας, σε συνεργασία με τον διεθνή οργανισμό International Task Force for Holocaust (του οποίου η Ελλάδα έγινε πλήρες μέλος το 2005) και το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, για την ενημέρωση δασκάλων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Σε δύο σχετικά σεμινάρια του Εβραϊκού Μουσείου, υπήρξε συνεργασία της Πολιτείας.⁶⁷ Στο δεύτερο σεμινάριο διαβάστηκε «μήνυμα» της υπουργού Παιδείας για τη σημασία της διδασκαλίας του «Ολοκαυτώματος», γεγονός που ανοίγει ένα παράθυρο σε κάθε σχετική πρωτοβουλία. Το υπουργείο Παιδείας θα οργανώσει σε όλη την Ελλάδα σεμινάρια με το ίδιο θέμα για τους εκπαιδευτικούς. Αυτές όλες οι κινήσεις νομίζω πως στοιχειοθετούν μια νέα πολιτική βούληση και σηματοδοτούν μια νέα συνειδητοποίηση. Ελπίζω γρήγορα να δημιουργήσουν και μία νέα πραγματικότητα.

Η σιωπή, που επέφερε άγνοια για το παρελθόν αλλά και αδιαφορία για τις κοινότητες των επιζώντων, κράτησε πολλά χρόνια. Το τοπίο,

66. Ευχαριστώ την κυρία Ισμήνη Κριάρη, γραμματέα της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης στο υπουργείο Παιδείας για τη σχετική πληροφόρηση. Ευχαριστώ επίσης τον ιστορικό Λευτέρη Καρυάτογλου, σχολικό σύμβουλο Γ' Αθήνας, για την ενημέρωση και τις συζητήσεις μας.

67. Τα δύο σεμινάρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος [Οκτώβριος 2004 (Αθήνα) και Οκτώβριος 2005 (Θεσσαλονίκη)] πραγματοποιήθηκαν υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και υποστηρίχθηκαν από το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας και από διεθνείς οργανισμούς (International Task Force for Holocaust): συμμετείχαν σ' αυτά πάνω από 80 δάσκαλοι και καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το τρίτο, διεθνές, σεμινάριο προγραμματίστηκε για την Αθήνα τον Οκτώβριο του 2006. Τέλος, το υπουργείο Παιδείας απέστειλε 15 εκπαιδευτικούς που το επιθυμούσαν για να συμμετάσχουν σε επιμορφωτικό σεμινάριο με θέμα τη γενοκτονία στην Ιερουσαλήμ τον Ιούλιο του 2006 (οργάνωση του Μουσείου Γιαντ Βασέμ της Ιερουσαλήμ).

όμως, ευτυχώς έχει αρχίσει να αλλάζει στην Ελλάδα (προφανώς για να συμβαδίσει με ένα διεθνές κλίμα) και δεν μπορούμε παρά να ευχηθούμε αυτή η αλλαγή να εγκαθιδρυθεί και να διευρυνθεί. Αν το επιστημονικό πεδίο συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία επιστημόνων που άνοιξαν τον δρόμο με δημοσιεύματα, μελέτες, συνέδρια και ομιλίες στη δεκαετία του 1990, φαίνεται πως ήρθε η ώρα, στη δεκαετία του 2000, να αλλάξει και η σχετική αντιμετώπιση από την πλευρά της Πολιτείας και της εκπαίδευσης.

Η περίφημη δεκαετία του 1940, τόσο μυθοποιημένη και τόσο αποσιωπημένη συνάμα, έχει αρχίσει να φωτίζεται πολύπλευρα. Η Αντίσταση μελετήθηκε στην Ελλάδα μετά το 1974 και, κυρίως, μετά το 1981 και η σχετική βιβλιογραφία αριθμεί σήμερα πολλές χιλιάδες σελίδες. Ο Εμφύλιος μελετάται και συζητείται έντονα την τελευταία κυρίως δεκαετία. Το να προστεθεί η γενοκτονία των Εβραίων στις σιωπές που πρέπει να σπάσουν και στα θέματα που οφείλουν να ενταχθούν τόσο στη συλλογική μνήμη όσο και στην ελληνική ιστοριογραφία, όχι μόνο θα δώσει μια πληρέστερη εικόνα της εποχής, αλλά θα προσφέρει και μια γόνιμη ευαισθητοποίηση σε θέματα ρατσισμού και ξενοφοβίας. Σε πρώτη φάση, θα εμπλουτίσει την ιστορική έρευνα και τον προβληματισμό των ανθρωπιστικών επιστημών γενικώς και, σε δεύτερη φάση, την ίδια την κοινωνία, καθιστώντας πλουσιότερη τη συλλογική της μνήμη.